

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ανύπαρκτα πρόβατα και εικονικοί βοσκοί
Κρατικότητες, ευρωπαϊκές επιδοτήσεις και πράσινη μετάβαση στην
Κρήτη

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μάνος Παπαγεωργίου
Α.Μ.: 5222Μ001

Αθήνα, 2024

Κατερίνα Ροζάκου, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)
Σοφία Βιδάλη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
Έλενα Μαμουλάκη, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Μάνος Παπαγεωργίου, 2024

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Πρώτα και κύρια, ευχαριστώ τους συνομιλητές και τις συνομιλήτριες μου που με έβαλαν στα αγροτικά τους οχήματα, στα υπόστεγα τους, στα γραφεία τους και στις ζωές τους, προσφέροντας νέους τρόπους να βλέπω και να σχετίζομαι με τον τόπο καταγωγής μου.

Για την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας ευχαριστώ θερμά την επιβλέπουσα μου, Κατερίνα Ροζάκου, για τις καίριες συμβουλές, τις εκτενείς προτάσεις και τις εξαιρετικά λεπτομερείς διορθώσεις. Εξίσου θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Άρη Τσαντηρόπουλο για τις αιχμηρές παρατηρήσεις και τις αναλυτικές επισημάνσεις όσον αφορά τις κοινωνικές λειτουργίες των επιδοτήσεων, όπως και τον Κωνσταντίνο Καλαντζή για τις υποδείξεις παρεμφερών ζητημάτων στην εθνογραφία του για τα Σφακιά. Επιπροσθέτως ευχαριστώ τη Ράνια Αστρινάκη, τον Πέτρο Πετρίδη, την Έλενα Μαμουλάκη, την Αθηνά Αθανασίου, την Αλίκη Αγγελίδου, και τη Δήμητρα Κόφτη για τις ουσιαστικές συζητήσεις, όπως και τις συμφοιτήτριες και τους συμφοιτητές μου για τη διαρκή ανταλλαγή συμβουλών και ιδεών.

Η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία δεν θα είχε υλοποιηθεί δίχως τη συνολική συμβολή της Τατιάνας Ανδρεόβιτς, σε επίπεδο έμπνευσης, διερεύνησης, περιεχομένου και επιμέλειας. Επιπροσθέτως οφείλω να ευχαριστήσω τη Χριστίνα Κορκοντζέλου, τον Γιάννη Χρηστίδη, τον Νικόλα Κουτσουράκη, τον Δημήτρη Μόσχο, την Αναστασία Κουτσουμάνη και τον Πάνο Τριτσιμπίδα για τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις και τις σημαντικές παρατηρήσεις. Όπως και τον Γιάννη Βασιλάκη και τον Άρη Αναγνωστόπουλο για το μοίρασμα εμπειριών αλλά και για τις πόρτες που μου άνοιξαν στο πεδίο. Τέλος πρέπει να ευχαριστήσω τη μητέρα μου, η οποία, ως κάτοικος της περιοχής, αποτέλεσε καθημερινή συνομιλήτρια και συνερευνήτρια αλλά και τον πατέρα μου, ο οποίος αν και δεν βρίσκεται εν ζωή, με βοήθησε έμμεσα στο εγχείρημα μου μέσα από την ιδιαίτερη παρουσία του και τις διεκδικήσεις του στην περιοχή.

Περίληψη

Βασισμένη σε επτάμηνη επιτόπια έρευνα στο πλαίσιο της ανθρωπολογίας οίκοι, η παρούσα διπλωματική εργασία διερευνά το καθεστώς των ευρωπαϊκών κτηνοτροφικών επιδοτήσεων και των μετασχηματισμών τους σε μια αγροτική επαρχία της Κρήτης. Η συγκεκριμένη έρευνα εστιάζει στην αλληλεπίδραση της υπερεθνικής διακυβέρνησης με πολλαπλούς τοπικούς δρώντες. Αναλύεται κεντρικά η εμπρόθετη δράση υποκειμένων της περιοχής, η οποία διαμόρφωσε και διαμορφώθηκε από τους κανονιστικούς λόγους, τις πρακτικές, τις αναπαραστάσεις και τους μετασχηματισμούς των τοπικών, κρατικών και υπερεθνικών πολιτικών σε διάδραση με τους μύθους της Κρήτης.

Μέσα από το πρίσμα της ανθρωπολογίας του κράτους, των αγροτικών πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των ψηφιακών και οικολογικών μετασχηματισμών τους, μελετάται το φαινόμενο των ανύπαρκτων αιγοπροβάτων της περιοχής, δηλαδή των πλασματικών δηλώσεων περί του αριθμού ζώων για την εξασφάλιση υψηλότερων ευρωπαϊκών επιδοτήσεων. Οι επιδοτήσεις αναλύονται ως τεχνολογίες διακυβέρνησης που μετασχημάτισαν το τοπίο, την παραγωγή, τις εθιμικές επιτελέσεις και τις καθημερινές πρακτικές των κατοίκων της περιοχής, επιχειρώντας την προστασία της γεωργοκτηνοτροφίας και τη διαμόρφωση αγροτικών υποκειμένων και τόπων.

Κεντρικά στην παρούσα εργασία, εξετάζονται οι μετασχηματισμοί των αγροτικών πολιτικών με εστίαση στην τελευταία εικοσαετία όπου προωθήθηκε μια κουλτούρα ελέγχου με ψηφιακές και περιβαλλοντικές αιχμές. Στο πλαίσιο της λιτότητας, της αναδιάρθρωσης των αγροτικών πολιτικών, της πράσινης μετάβασης και των περικοπών των επιδοτήσεων, η συγκεκριμένη διαδικασία δεν εξελίχθηκε μονόπλευρα και ειρηνικά, αλλά μέσα από διαπραγματεύσεις και συγκρούσεις. Η διπλωματική εργασία αναδεικνύει τις κοινωνικές διαδικασίες που αναδιαμόρφωσαν τις κρατικές και διεθνείς πολιτικές και επέκτειναν το φαινόμενο των πλασματικών δηλώσεων αιγοπροβάτων σε μια εποχή που αναδύονται φαινόμενα που συσχετίζονται με την κλιματική αλλαγή στο πλαίσιο της γεωργοκτηνοτροφίας.

Λέξεις κλειδιά: γεωργοκτηνοτροφία, Ευρωπαϊκή Ένωση, διαφθορά, Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ), κράτος, περιβαλλοντική πολιτική, ψηφιακότητα.

Abstract

Based on seven months of field research within the framework of home anthropology, this thesis examines the regime of livestock subsidies and their transformations in an agricultural region of Crete. The research focuses on the interaction between supranational governance and various local actors. Central to this analysis is the intentional action of local subjects, which both shaped and was shaped by the regulatory discourses, practices, representations, and transformations of local, state, and supranational policies in interaction with the myths of Crete.

Through the lens of the anthropology of the state, the agricultural policies of the European Union, and their digital and ecological transformations, the phenomenon of the non-existent ovine and caprine animals in the area, i.e., fictitious claims about the number of animals to secure higher European subsidies is highlighted. Subsidies are analysed as technologies of governance that transformed the landscape, production, customary performances, and daily practices of the region's inhabitants, aiming to protect agriculture and livestock farming while shaping rural subjects and places.

Centrally, this thesis examines the transformations in agricultural policies, focusing on the last two decades, where a culture of control with digital and environmental aspects emerged. Within the context of austerity, the restructuring of agricultural policies, the green transition, and subsidy cuts, this process did not develop unilaterally or without conflict but through negotiations and confrontations. The thesis highlights the social processes that have reshaped state and international policies and expanded the phenomenon of non-existent goats and sheep in an era where issues related to climate change are emerging in agriculture and livestock farming.

Keywords: agriculture and livestock farming, European Union, corruption, Common Agricultural Policy, state, environmental policy, digitalisation.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	2
Περίληψη	3
Abstract	4
Περιεχόμενα	5
Ακρωνύμια	6
Εισαγωγή	7
Κεφάλαιο 1. Μέθοδοι, θέση και άνθρωποι στο πεδίο	11
Ανθρωπολογία οίκοι και θεσιακότητα	11
Αναποδογυρίζοντας και διατρέχοντας το πεδίο	12
Οριοθετήσεις και συνομιλίες στο πεδίο	14
Κεφάλαιο 2. Συνεκδοχές του κράτους και όψεις της διαφθοράς	17
Ανθρωπολογικοί μετασχηματισμοί της κρατικότητας	17
Από την Ευρώπη στην ΕΕ	20
Λόγοι περί διαφθοράς ως οδοδείκτες του κράτους	23
Κεφάλαιο 3. Πανωγραψίματα και τοπικά ιδιώματα κρατικότητας	28
Πρώτες επιδοτήσεις, πρώτα πανωγραψίματα	28
Κρατικοί έλεγχοι με βάση το «κόζι»	31
Συγκρουσιακές απόρροιες της γραφειοκρατίας	33
Κεφάλαιο 4. Ψηφιακές χαρτογραφήσεις και ανύπαρκτα πρόβατα	38
Αποκλίσεις ψηφιακών χαρτογραφήσεων	38
Νέοι αγρότες στα χαρτιά και πρόβατα που δεν υπάρχουν	44
Κεφάλαιο 5. Γιατί ψοφάνε τα έρμα;	51
Φυτεύοντας περιβαλλοντικές πολιτικές και κόβοντας επιδοτήσεις	51
Θάνατοι νεογέννητων αιγοπροβάτων	54
Επιδοτούμενες φυσικές καταστροφές	57
Συμπεράσματα	61
Βιβλιογραφία	67
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία	67
Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία	76

Ακρωνύμια

ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΛΓΑ	Οργανισμός Ελληνικών Γεωργικών Ασφαλίσεων
ΕΛΓΟ-ΔΗΜΗΤΡΑ	Ελληνικός Γεωργικός Οργανισμός-ΔΗΜΗΤΡΑ
ΔΝΤ	Διεθνές Νομισματικό Ταμείο
ΚΑΠ	Κοινή Αγροτική Πολιτική
ΚΠΣ	Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης
ΟΛΑΦ	Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Καταπολέμησης της Απάτης
ΟΠΕΚΕΠΕ	Ελληνικός Οργανισμός Πληρωμών των Κοινοτικών Ενισχύσεων Προσανατολισμού και Εγγυήσεων
ΟΣΔΕ	Ολοκληρωμένο Σύστημα Διαχείρισης και Ελέγχου
ΣΠΣΓΕ	Σύστημα Παροχής Συμβουλών σε γεωργικές εκμεταλλεύσεις

Εισαγωγή

Αύγουστος του 2018. Βρισκόμουν στα Πεδιανά¹, ένα χωριό σε έναν αγροτικό δήμο της Κρήτης, και συμμετείχα σε έναν τρύγο σε ένα από τα λίγα αμπέλια που έχουν απομείνει στην περιοχή. Ο ήλιος είχε αρχίσει να σκεπάζει τον Ψηλορείτη, λίγο πριν το τέλος της συγκομιδής και πριν ένα φαγοπότι με το σύνολο των τρυγητών και των μεταναστών εργατών που περιλάμβανε δύο αρνιά ψημένα στο φούρνο του χωριού. Παρατηρούσα τις γυναίκες της οικογένειας να στήνουν τα τραπέζια ενώ μετέφερα αγροτικά τελάρια γεμάτα με σταφύλια, που οι τρυγητές ονομάζουν «κλούβες», προς ένα αγροτικό όχημα. Στο τέλος της διαδρομής συνάντησα τον Γιώργη, έναν βοσκό από ένα άλλο μικρό πεδινό χωριό της περιοχής, το Πετροχώρι, ο οποίος είχε προσφέρει το όχημά του για να βοηθήσει τη φιλική προς αυτόν οικογένεια στην οποία ανήκε ο αμπελώνας. Ο Γιώργης φορούσε μαύρο πουκάμισο και μαύρο μακρύ παντελόνι και ιδρώτας έσταζε στο σκουρόχρωμο και σκαμμένο από τον ήλιο πρόσωπό του, αφού η θερμοκρασία ήταν κοντά στους σαράντα βαθμούς. Αφού παρέδωσα τις κλούβες στα χέρια του και κάθισα να ξαποστάσω, αυτός μου είπε εγκάρδια με κρητική προφορά και δυνατή φωνή: «Ίντα κάμεις μωρέ Μανώλη;» και αρχίσαμε και κουβεντιάζουμε, καθώς γνωριζόμασταν χρόνια εξαιτίας φιλικών και επαγγελματικών συνδιαλλαγών με τους γονείς μου. Όταν κάποια στιγμή άρχισα να του απαριθμώ τις οικονομικές δυσκολίες στο αστικό κέντρο που ζούσα, αυτός με διέκοψε κοφτά λέγοντας μου «Γιάντα δε βάνεις μωρέ πρόβατα. Όλοι δα, αυτό κάνουν». Όταν του ανταπάντησα ότι δεν επιθυμώ να επιστρέψω στην Κρήτη και ότι δεν ξέρω το επάγγελμα, αυτός με καθησύχασε ότι δεν χρειάζεται να κάνω τίποτα και ότι θα «καθαρίζω 10.000 χιλιάδες ευρώ το χρόνο» αν κάνω αίτηση για νέος αγρότης και ότι «τα υπόλοιπα θα τα κανονίσουν άλλοι». Η συζήτηση μας διακόπηκε από μια προσταγή να ξεκινήσει το αμάξι προς το σπίτι. Ως αποτέλεσμα τελείωσε απότομα η κουβέντα μου με τον Γιώργη δίχως να έχω κατανοήσει το πώς θα μπορούσα να λαμβάνω έναν καλό μισθό κάθε μήνα σε τόσο επισφαλείς εποχές, για να είμαι βοσκός στην Κρήτη χωρίς να να μένω καν στο νησί. Η μεταφορά της συγκεκριμένης στιχομυθίας σε μεταγενέστερο χρόνο σε φιλικά μου πρόσωπα, δεν με βοήθησε να κατανοήσω περισσότερα, καθώς η απόκριση τους, απέναντι σε κάθε προσπάθεια εμπλοκής και ερώτησής μου σχετικά με το θέμα «του να βάλω πρόβατα», ήταν

¹ Όλα τα ονόματα των επιμέρους χωριών είναι ψευδώνυμα. Το ίδιο ισχύει και για τους συνομιλητές και τις συνομιλήτριες μου.

εξαιρετικά αρνητική. Μάλιστα ορισμένοι γνωστοί μου, απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, κατέληξαν να δηλώνουν ότι «στην οικογένεια μας δεν κάνουμε τέτοια πράγματα ... δεν είμαστε με τα ψέματα ... δεν μπλέκουμε σε αυτά εμείς».

Τα περιστατικά αυτά, παράλληλα με την εμπειρία μου στο ευρύτερο πεδίο, όπου βρίσκεται και το χωριό καταγωγής μου, τροποποίησαν τα αρχικά ερευνητικά ενδιαφέροντά μου που αφορούσαν τους μετασχηματισμούς του ανδρισμού και της ζωοκλοπής. Αποφάσισα, εντέλει, να στραφώ στη μελέτη των αγροκτηνοτροφικών επιδοτήσεων γιατί, παρά τη γενική αίσθηση ότι έχουν χάσει την οικονομική και πολιτική σημασία που είχαν για την περιοχή έως και τη δεκαετία του 2000, αναδύθηκαν ξανά ως καθοριστικός παράγοντας στο δεύτερο μισό της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα, παράλληλα με την εντεινόμενη εισαγωγή πολιτικών ελέγχου και ψηφιακής περιβαλλοντικότητας.

Σκοπός της παρούσας έρευνας δεν ήταν η αναζήτηση εγκληματιών ή διεφθαρμένων γραφειοκρατών. Αντ' αυτού θέλησα να διερευνήσω τη διαπλοκή των υπερεθνικών και τοπικών κρατικών λόγων, συμβόλων και στοχοθεσιών σε σχέση με τις αγροκτηνοτροφικές επιδοτήσεις, πάντα σε συνάρτηση με τις απόψεις, τα συναισθήματα και τις αναπαραστάσεις των κτηνοτρόφων και των επιχειρηματικών, συμβουλευτικών, οικονομικών παραγόντων που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με την άτυπη ή τυπική διαχείριση των επιδοτήσεων.

Η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία διερευνά το καθεστώς των κτηνοτροφικών επιδοτήσεων και των μετασχηματισμών τους σε μια αγροτική επαρχία της Κρήτης μέσα από το πρίσμα της ανθρωπολογίας του κράτους. Οι κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές μελέτες για ορισμένες κοινότητες της κρητικής υπαίθρου αναδεικνύουν τη σημασία των επιδοτήσεων ως κεντρική πηγή εισοδήματος για την επιβίωση των κτηνοτρόφων (Αστρινάκη 2002, σ. 125, 250, 339, 400, 401· 2013, σ. 396· Παπαϊωάννου & Αλεξίου 1998, σ. 173· Τσαντηρόπουλος 2004, σ. 70, 97· 2006, σ. 14· 2007, σ. 173-175), και τον μετασχηματισμό της λειτουργίας των τοπικών κοινοτήτων, της κτηνοτροφίας, των ανταγωνισμών της περιοχής (Αστρινάκη 2002, σ. 244· Τσαντηρόπουλος 2004, σ. 97), οι οποίοι με τη σειρά τους μετάλλαξαν το τοπίο και το τοπικό οικοσύστημα (Kalantzis 2019, σ. 9, 28, 45, 213, 219, 221-223). Επιπροσθέτως, έχει επισημανθεί σε ερευνητικό επίπεδο ότι πολλοί κτηνοτρόφοι κατάφεραν να καταγράψουν πολύ περισσότερα πρόβατα από όσα πραγματικά είχαν, με αποτέλεσμα να αυξάνουν διαρκώς το ύψος των χρηματοδοτήσεων της εκάστοτε επιδότησης (Kalantzis 2019, σ. 219· Τσαντηρόπουλος, 2004, σ. 70, 97).

Με βάση τους συνομιλητές μου το «πανωγράψιμο», δηλαδή η διαδεδομένη πρακτική του εκάστοτε βοσκού να δηλώνει πλασματικά περισσότερα πρόβατα από όσα διαθέτει, δεν μπορεί να υλοποιηθεί χωρίς τη συμβολή άλλων κτηνοτρόφων, κτηνιάτρων, μελών συνεταιρισμών, αλλά και κρατικών παραγόντων. Η παρούσα έρευνα εστιάζει στην τελευταία δεκαπενταετία, όπου εκδηλώθηκαν με έντονο τρόπο, οι επιπτώσεις της κρίσης χρέους και των συνδηλώσεων που έλαβε η κρητική ταυτότητα στο πλαίσιο των αντιστάσεων που αναδύθηκαν σε αντίστιξη με εκδοχές της ευρωπαϊκής ταυτότητας (βλ. Kalantzis 2012· 2015). Μερικά χρόνια αργότερα, παρατηρήθηκε η μαζική επέκταση του φαινομένου «των αιγοπροβάτων στα χαρτιά» και στα πιο πεδινά χωριά, δυνατότητα που προέκυψε και εξαιτίας μετασχηματισμών της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (εφεξής ΚΑΠ).

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας αποτυπώνεται η μεθοδολογία της έρευνας και παρουσιάζονται δημοσιευμένες έρευνες για την ευρύτερη περιοχή. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύονται οι σύγχρονες συζητήσεις για τη θεωρία του κράτους και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής ΕΕ) και η διαδρομή των πελατειακών σχέσεων και της διαφθοράς ως ερμηνευτικά εργαλεία. Στο τρίτο κεφάλαιο, η εισαγωγή των κτηνοτροφικών επιδοτήσεων εξετάζεται μέσα από μαρτυρίες γηραιότερων βοσκών και γραφειοκρατών της τότε περιόδου, καθώς και μέσα από τις ανθρωπολογικές έρευνες για την περιοχή. Επιπροσθέτως, στο τέταρτο κεφάλαιο, οι ψευδείς δηλώσεις περί κτηνοτροφικών επιδοτήσεων τοποθετούνται εντός της συγκυρίας της κρίσης χρέους και της εισαγωγής μιας κουλτούρας ελέγχου που περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την ψηφιοποίηση των αγροτικών πολιτικών, στο πλαίσιο συζητήσεων με κτηνοτρόφους, τοπικούς αξιωματούχους και επιχειρηματίες. Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο, διερευνάται η περικοπή των επιδοτήσεων και η εμπειρία της σύγχρονης περιβαλλοντικής μετάβασης που προωθείται από την ΚΑΠ μέσα από συζητήσεις με βοσκούς, κτηνιάτρους και γεωπόνους σε μια περίοδο που υπάρχει πρωτοφανής θνησιμότητα νεογέννητων αιγοπροβάτων που συσχετίζεται με την κλιματική αλλαγή.

Όλες αυτές οι αναζητήσεις διεξάγονται εντός της συγκυρίας της συρρίκνωσης των επιδοτήσεων και των λεγόμενων προνομίων των αγροκτηνοτρόφων, διαδικασίες που φαίνεται να προξενούν διαμαρτυρίες σε τοπικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο αλλά και διαρκείς αναφορές σε αυθαιρεσίες θεσμικών παραγόντων και κτηνοτρόφων. Όμως ο εθνογραφικός φακός της συγκεκριμένης μελέτης δεν εστιάζει στα «σκάνδαλα» που αναδύονται συνεχώς μέσα από τα δημοσιογραφικά άρθρα. Επιχειρεί να εστιάσει στους τρόπους με τους οποίους η καθημερινή εμπρόθετη δράση των

υποκειμένων της περιοχής διαμόρφωσε και διαμορφώθηκε από τους κανονιστικούς λόγους, τις πρακτικές και τους μετασχηματισμούς των τοπικών, κρατικών και υπερεθνικών πολιτικών και λόγων, όπως και από τις αναπαραστάσεις τους.

Κεφάλαιο 1. Μέθοδοι, θέση και άνθρωποι στο πεδίο

Ανθρωπολογία οίκοι και θεσιακότητα

Όταν ανέφερα το θέμα της εργασίας μου σε έναν φίλο ανθρωπολόγο που έχει επίσης καταγωγή από ένα χωριό της κρητικής υπαίθρου, μου μετέφερε την εξής μαντινάδα: «Δύσκολη είναι η θέση μου, το ξέρω και προσέχω, μα είμαι άνθρωπος κι εγώ κι ευαισθησίες έχω». Η Abu-Lughod (1991, σ. 53) υποστηρίζει ότι οι ανθρωπολόγοι, και ιδιαίτερα οι ανθρωπολόγοι χάφισ (halfies), δηλαδή άτομα με «μικτή ταυτότητα» ενδιάμεσα «σε δύο πολιτισμούς» (Γκέφου-Μαδιανού 2022, σ. 379), οφείλουν να εξετάζουν τις ιστορικές διαδικασίες και την παγκόσμια συνθήκη που καθορίζουν τη θέση και την επιλογή της έρευνάς τους, εστιάζοντας στις συνδέσεις τους με την κοινότητα. Τέτοιου είδους θέσεις δεν αποτελούσαν πάντοτε μέρος του εθνογραφικού έργου, καθώς για δεκαετίες κυριαρχούσε η αντίληψη περί μιας υποτιθέμενης αντικειμενικής κοινωνικής πραγματικότητας που εξάγεται μέσα από την παρατήρηση ή τη μελέτη, αλλά όχι την εμπλοκή, των ερευνητών (Clifford 1986, Γκέφου-Μαδιανού 2011). Στην ίδια κατεύθυνση η έννοια του ιθαγενή έχει κατακριθεί ως δημιουργήμα των ανθρωπολόγων που συνδέεται στενά με την ιδεολογία της «αυθεντικότητας» (Appadurai 1988, σ. 37), και επισημαίνεται ότι ακόμα και στο εσωτερικό μιας κοινότητας δεν υπάρχει ομοιομορφία και ταύτιση (Γκέφου-Μαδιανού 2022, σ. 386-387).

Ενώ κατάγομαι από ένα χωριό μιας επαρχίας της Κρήτης, πριν την εκκίνηση της έρευνας δεν είχα ιδιαίτερες φιλικές σχέσεις στην περιοχή και ένιωθα απομακρυσμένος από τους κατοίκους λόγω της αστικής μου ζωής και της μικρής εμπλοκής με αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες. Παρόλα αυτά, η ανάδειξη της ρευστότητας, του γίνεσθαι αλλά και της απόστασης της ερευνήτριας στο πλαίσιο του οικείου ερευνητικού πεδίου και θέματος (Abu-Lughod 1991, σ. 137· Narayan 1993, σ. 674), αποτέλεσαν, οπότε, τα στοιχεία που με οδήγησαν να ταυτιστώ με την ανθρωπολογία χάφισ.

Η συγκυρία της λεγόμενης κρίσης χρέους κατασκεύασε την επαρχία και τα αγροτικά προϊόντα της ως σύμβολα ευμάρειας και ανήκειν (Giannakopoulos 2024). Αυτή την αίσθηση αυτάρκειας και ευημερίας, προερχόμενη από τη γη του αγροτικού χώρου (Theodosopoulos 1997, σ. 258), μου υπενθύμιζαν συχνά οι κούτες της μητέρας μου με προϊόντα από το χωριό που έφταναν στην πόρτα του σπιτιού που νοικιάζω στην Αθήνα. Την ίδια περίοδο η απόκτηση ιδιοκτησίας (Πουλημενάκος &

Δαλάκοι (2018-2019), που διαμεσολαβείται όλο και πιο έντονα από την «οικονομία της περιουσίας» μέσα από τη γονεϊκή μετάβαση περιουσιακών στοιχείων (Adkins κ.ά. 2020), ενέτεινε τις εξιδανικεύσεις περί ελληνικής επαρχίας που συμπτυκνώνονται στην έκφραση «γη όση θωρείς και σπίτι όσο χωρείς».

Η ανάγνωση εξαιρετικά αξιόλογων ανθρωπολογικών και κοινωνιολογικών ερευνών που είχαν εστιάσει σε ορεινές κοινότητες της Κρήτης με έκαναν να επαναπροσδιορίσω τις εμπειρίες, τις αναμνήσεις αλλά και το καθημερινό μου βλέμμα σε σχέση με την περιοχή. Διέθετα τα πλεονεκτήματα της πρόσβασης σε ορισμένα τοπικά γλωσσικά δεδομένα και πολιτισμικά φαινόμενα, αλλά ταυτόχρονα κατακλύστηκα από προβληματισμούς όσον αφορά την ανάγκη συμμόρφωσης του εαυτού στους τοπικούς κανόνες (Hastrup 2022, σ. 355-356), και τις συναισθηματικές και ηθικές δεσμεύσεις προς πολλαπλά ακροατήρια (Γκέφου-Μαδιανού 2022, σ. 415), η πιθανή αθέτηση των οποίων δύναται να κυοφορεί συνέπειες για συγγενικά μου πρόσωπα. Για αυτούς ακριβώς τους λόγους η διατήρηση της πολιτισμικής κριτικής στο ερευνητικό πλαίσιο, η οποία πρέπει να βαδίζει παράλληλα με την προστασία των συνομιλητών, ανάχθηκε σε ένα περίπλοκο εγχείρημα στο συγκεκριμένο ερευνητικό πλαίσιο που είχε στο επίκεντρό του έκνομες δραστηριότητες.

Αναποδογυρίζοντας και διατρέχοντας το πεδίο

Τι καινούργιο όμως θα μπορούσε να προσφέρει μία νέα έρευνα στον αγροτικό χώρο της Κρήτης; Αντί της εστίασης στις ορεινές κοινότητες όπου αναφέρονται οι περισσότερες έρευνες που είχαν διεξαχθεί σε αρκετά προγενέστερο χρόνο, επέλεξα να ξεκινήσω από τα χαμηλά προς τα ψηλά. Αντί για να επιβεβαιώσω τις ιστορικές αξίες της κλασικής ανθρωπολογικής γνώσης που εδράζουν στην «πολιτισμική απόσταση που χωρίζει τον ανθρωπολόγο από την κοινωνία που μελετάει» (Παπαταξιάρχης 1998, σ. xxii), οι οποίες έχουν συνδεθεί με τη μελέτη απομονωμένων αγροκτηνοτροφικών κοινοτήτων στο μεσογειακό πλαίσιο ως μελέτη των «διαίτερων» άλλων εντός της Ευρώπης (Herzfeld 1998, σ. 18· Παπαταξιάρχης 2006, σ. 26), επέλεξα να ξεκινήσω από τον, περισσότερο οικείες σε εμένα, πεδινές περιοχές μιας αγροτικής επαρχίας.

Προηγούμενες έρευνες που εστίασαν στις ορεινές κοινότητες της κρητικής υπαίθρου, θέλοντας και μη, παρακινήθηκαν από τα κλασικά ανθρωπολογικά αντανakλαστικά, με αποτέλεσμα να διεξάγουν την εθνογραφική τους έρευνα στα πιο

ψηλά και απόμακρα χωριά που πολιορκούν το βουνό του Ψηλορείτη, μια κριτική που έχει επισημάνει ευρύτερα η Μπακαλάκη (1993). Επιπροσθέτως, εστίασαν σε πρακτικές και σε χαρακτηριστικά κοινοτήτων που είχαν χαρακτηριστεί ως «ιδιόρρυθμες» (Αστρινάκη 2002, σ. 10), «επιτακτικά ανυπότακτες» (Herzfeld 2012, σ. 22) ή ακόμα και «κλειστές» (Τσαντηρόπουλος 2004, σ. 63), και σε φαινόμενα που έχουν συνδεθεί με αφηγήσεις περί «παραδοσιακών κοινωνιών», όπως ο ανδρισμός, η βία και η βεντέτα. Παρ' όλα αυτά, η συμβολή αυτών των μελετών είναι εξαιρετικά σημαντική καθώς αποδομούν τις κυρίαρχες ανθρωπολογικές συμβάσεις κατασκευής των «εξ ημών αγρίων» και το «δίπολο τιμή-ντροπή» (Mamoulaki 2024, σ. 47), εστιάζοντας στις καθημερινές πρακτικές του κράτους, στην υβριδικότητα των θεσμοποιημένων μορφών μεταξύ παράδοσης και εκσυγχρονισμού, αλλά και στην κοινωνική λειτουργία μυθοποιημένων κοινωνικών πρακτικών (Αστρινάκη 2000· Herzfeld 2012· Τσαντηρόπουλος 2004).

Ανατρέχοντας στην πρόσβασή μου στο πεδίο, ο τρόπος που προσδιοριζόταν η ταυτότητά μου σε αυτά τα μέρη ήταν μέσω του ανήκειν στην οικογένεια μου και από το λεγόμενο σόι. Η μη εντοπιότητα του πατέρα μου, παρά τη μητροποτική χωροταξική εγκατάσταση της οικογένειάς μου, ήταν καθοριστική για την έρευνα, καθώς στην ευρύτερη επαρχία της Κρήτης, η πατρογραμμία και η ανδροπατροπική μεταγαμήλια εγκατάσταση αναδεικνύονται ως σημαντικότερες από τους μητροπλευρικούς δεσμούς (Kalantzis 2019, σ. 32). Αν και τις περισσότερες φορές δήλωνα την ταυτότητα μου μέσα από το επώνυμο της μητέρας μου για χάριν της αναγνώρισης στο πεδίο, ο πατέρας μου όσο ζούσε, ως εργαζόμενος σε εργοστάσια της περιοχής και συνδικαλιστής, είχε δημιουργήσει αρκετά στενές συναδελφικές και φιλικές σχέσεις που μου άνοιζαν πόρτες και με γνώρισαν σε συνομιλητές.

Ένα άλλο καθοριστικό πρόσωπο για την πρόσβαση στο πεδίο ήταν αυτό του αποθνήσκοντα, συνονόματου, παππού μου, ο οποίος είχε διατελέσει δάσκαλος και διευθυντής σε διάφορα σχολεία της περιοχής. Η συσχέτιση μου με το πρόσωπο του, αιτιολογούσε τον ρόλο του μεταπτυχιακού φοιτητή και τη σχέση μου με «τα γράμματα» όπως ανέφεραν συνομιλητές μου, παρά τη μεγάλη μου ηλικία. Γινόταν αντιληπτό άλλωστε ότι βαδίζω στα χνάρια του αξιοσέβαστου προγόνου μου, παρά την πτώση της «λατρείας της εγγραμματοσύνης» (Herzfeld 1998, σ. 31-36), στην επαρχία. Αυτή η μείωση του θαυμασμού προς τις σπουδές εκ μέρους των αγροκτηνοτρόφων, μπορεί να αποδοθεί στη γενικότερη υποτίμηση των δημοσίων υπαλλήλων και των μισθών τους στην ελληνική κοινωνία, όσο και στην αύξηση των

εισοδημάτων των κατοίκων της επαρχίας εξαιτίας των επιδοτήσεων και των αναπτυξιακών κονδυλίων, όπως φυσικά και του τουρισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, παρατήρησα τον εαυτό μου να υπερτονίζει τις αγροτικές και χειρωνακτικές εργασίες που έχω τελέσει στο παρελθόν στους αγροκτηνοτρόφους συνομιλητές μου, ενώ παράλληλα αναφερόμουν στις σπουδές μου και στην εργασία μου σε εταιρείες σε όσους ήταν επιχειρηματίες ή κάτοικοι της πόλης. Με αυτό τον τρόπο αναδεικνύεται ότι η μερική εντοπιότητα δεν συνεπάγεται ταύτιση με τους συνομιλητές, ότι οι ιθαγενείς δεν αποτελούν μια μονοδιάστατη κοινωνική κατηγορία αλλά και ότι η ανθρωπολογία χάφης διακατέχεται έντονα από το στοιχείο της ρευστότητας που χαρακτηρίζει τα υποκείμενα.

Οριοθετήσεις και συνομιλίες στο πεδίο

Στην παρούσα έρευνα, αντί να εστιάσω σε μία συγκεκριμένη κοινότητα ή σε ένα χωριό, όπως προηγούμενες εθνογραφίες της περιοχής, επέλεξα να θέσω υπό το εθνογραφικό μικροσκόπιο έναν ολόκληρο δήμο. Τα όρια του πεδίου και η επιλογή των συνομιλητών όμως, δεν ταυτίστηκαν με τη νέα κρατική οριοθέτηση των αυτοδιοικητικών μονάδων βάσει το «Πρόγραμμα Καλλικράτης», αλλά με τους συμβολικούς προσδιορισμούς και τους μύθους μιας ιστορικής επαρχίας, εντός του ευρύτερου μύθου της Κρήτης (Kalantzis 2012, σ. 7). Αυτά τα κοινωνικά και πολιτισμικά φαντασιακά έχουν συνθέσει τη συγκεκριμένη περιοχή σε ένα κράμα ανυποταξίας, ανομίας, αγριότητας, βίας, εθνικής υπερηφάνειας, επικίνδυνης οδήγησης, εμπορίας ναρκωτικών και κατοχής όπλων. Ως και τις αρχές του '80, το κράτος μυθοποίησε «την εξεγερσιακή δράση των κρητικών», τους πληθυσμούς της ορεινής Κρήτης και γενικότερα τους Κρητικούς άνδρες, με τα όπλα και τα μούσια τους, ως τους εθνικούς ανυπότακτους ήρωες που ήταν πρωτομάστορες στην οικοδόμηση «της ηρωικής ελληνικής εθνικής ταυτότητας και του εθνικού κράτους» (Αστρινάκη 2013, σ. 366). Μεταγενέστερα, στο πλαίσιο των λόγων περί ευρωπαϊκότητας της Ελλάδας, το κράτος, ο τύπος και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης μετέτρεψαν ορισμένες κρητικές κοινότητες σε «έμβλημα και μεταφορά της εγκληματικότητας και της βίας» εξαιτίας ορισμένων παράνομων, βίαιων και ένοπλων συμβάντων στην ευρύτερη περιοχή (Αστρινάκη 2013, σ. 397· Herzfeld 2012, σ. 11).

Όμως οι διαρκείς έλεγχοι, οι αστυνομικές επιχειρήσεις, η περιθωριοποίηση και η παρουσίαση των κατοίκων ορισμένων κοινοτήτων «ως συλλήβδην παραβατών

και παρεκκλίνοντων» από τους θεσμούς και τα ΜΜΕ μετά το 1990 (Αστρινάκη 2002, σ. 427-428), προκάλεσαν πολλαπλά λανθάνοντα αποτελέσματα. Ένα εξ αυτών, ήταν η συγκρότηση των διώξεων και των αρνητικών προσδιορισμών σε μια νέα κρητική ταυτότητα, που εμπεριείχε πτυχές της προγενέστερης ανυπότακτης και ηρωικής εθνικής ταυτότητας, έστρεφε όμως τα κρητικά όπλα, ως σύμβολα αντίστασης, αυτή τη φορά προς το κράτος και την αστυνομία. Η συγκεκριμένη διαδικασία έχει καταγράψει σε τοπικές πολιτισμικές εκφράσεις όπως σε τραγούδια και μαντινάδες που υμνούν τις σύγχρονες ζωοκλοπές, την κατοχή όπλων, τα μεγάλα αγροτικά αυτοκίνητα και τις συγκρούσεις με τους εκπροσώπους του νόμου (Παπαγεωργίου 2023α, σ. 56), φαινόμενα που συχνά κατακρίνονται αλλά παράλληλα αναπαράγονται ως πολιτιστικά στοιχεία από τα μέσα ενημέρωσης (Kalantzis 2012, σ. 7).

Στην προβληματοποίηση του πεδίου ακολούθησα την σκέψη της Αστρινάκη (2002, σ. 79), τους απολογισμούς του Herzfeld (2016, σ. 154, 246), τη ρευστότητα της τοπικότητας και της αγροτικότητας» με βάση τον Πέτρου (2018, σ. 9) και του τοπίου με βάση τον Καλαντζή (Kalantzis 2019, σ. 8). Παράλληλα, αξίζει να σημειωθεί ότι η «πολλαπλή διαμεσολάβηση» του τοπικού σε σχέση με το κράτος αναδεικνύει την προβληματική του οριοθέτηση ως «συνεκτική χωροταξική μονάδα» (Gupta 1995, σ. 214). Σε αυτό το πλαίσιο, οι τοπικές πραγματικότητες αποτελούν αναπόσπαστα μέρη ενός πλέγματος σχέσεων του ευρύτερου κοινωνικού, κρατικού και διεθνή συνόλου καθώς καθορίζονται, νοηματοδοτούνται και μετασχηματίζονται από τις τοπικές, εθνικές και διακρατικές σχέσεις, οι οποίες εξίσου επηρεάζονται από τη δράση των τοπικών κοινοτήτων.

Επομένως, η συγκεκριμένη μελέτη δύναται να ενταχθεί στην ερευνητική τάση που αναλύει η Demossier (2011, σ. 117) αναφερόμενη στη μετατόπιση του επίκεντρου της ανθρωπολογικής έρευνας από το πλαίσιο της κοινότητας, «στην ευρύτερη αλληλεπίδραση μεταξύ μίας ομάδας ή ενός δικτύου ατόμων με την υπερεθνική διαδικασία διακυβέρνησης». Παρά την τυπική χάραξη ενός ευρύτερου πεδίου στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου δήμου, θα επιχειρήσω να αναλύσω ένα πολύπλευρο φαινόμενο που διαπερνά τις σύγχρονες επαρχιακές κοινότητες της Κρήτης, οι οποίες αποτελούν σύνθετους και διασυνδεδεμένους κοινωνικούς τόπους, στους οποίους «η παρουσία του κράτους, των γραφειοκρατιών, των νέων κοινωνικών φορέων και των αγορών ενσωματώνονται στα τοπικά φαινόμενα» (Demossier 2011, σ. 111). Αυτοί οι μετασχηματισμοί φαίνεται να καθορίζονται ευθέως από τη διαχείριση της αγροκτηνοτροφίας σε ευρωπαϊκό πεδίο, δια μέσου της ΚΑΠ, η οποία έλαβε έναν

κεντρικό ρόλο σε σχέση με την «αναδιαμόρφωση των ευρωπαϊκών συνόρων, τοπίων και ταυτοτήτων» (Heatherington 2011, σ. 1).

Οι συγκεκριμένοι μετασχηματισμοί ήταν που με οδήγησαν να επεκτείνω την εστίασή μου από τους κτηνοτρόφους, σε λογιστές, κτηνιάτρους, συνδικαλιστές της κτηνοτροφίας, κρατικούς αξιωματούχους, υπάλληλους συνεταιρισμών και μελετητικών γραφείων. Συνολικά παρατήρησα και ηχογράφησα περισσότερους από δώδεκα βοσκούς σε διαφορετικά ορεινά και πεδινά χωριά, μία κτηνίατρο, έναν πρώην εργαζόμενο στο συνεταιρισμό, έναν λογιστή, έναν κτηνοτρόφο συνδικαλιστή και έναν εργαζόμενο σε μελετητικό γραφείο που κατοικούν ή δραστηριοποιούνται στην κωμόπολη του Διάβα, έναν επιχειρηματία που εργαζόταν ως λογιστής την περίοδο της πρώτης εισαγωγής των επιδοτήσεων στο ορεινό Μεγαλοχώρι, έναν κτηνίατρο και έναν υψηλόβαθμο κρατικό αξιωματούχο που κατοικούν σε αστικά κέντρα του νησιού. Ταυτόχρονα, μελέτησα τον τοπικό τύπο της εποχής, αγροτικές ιστοσελίδες, δημοσιεύματα στον πανελλαδικό τύπο, εγκυκλίους του Ελληνικού Οργανισμού Πληρωμών των Κοινοτικών Ενισχύσεων Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (εφεξής ΟΠΕΚΕΠΕ), δημόσια έγγραφα της ΕΕ και του ευρωκοινοβουλίου και στατιστικά στοιχεία των αγροτικών υπηρεσιών. Κατά τη διάρκεια της έρευνας, βρέθηκα σε προεκλογικές συγκεντρώσεις σε διάφορα χωριά, σε κοινοτικά τραπέζια και γλέντια, όπως και σε εκδηλώσεις σε σχέση με την κτηνοτροφία σε πολλά διαφορετικά χωριά, εντός και εκτός του συγκεκριμένου δήμου, συζητώντας με εκατοντάδες ανθρώπους για το ζήτημα των επιδοτήσεων. Όλες αυτές οι αναζητήσεις εξελίχθηκαν σε τέσσερις περιόδους επιτόπιας έρευνας, συνολικά επτά μηνών την περίοδο 2023-2024.

Κεφάλαιο 2. Συνεκδοχές του κράτους και όψεις της διαφθοράς

Ανθρωπολογικοί μετασχηματισμοί της κρατικότητας

Όταν άρχισα να μελετάω τις πολυσέλιδες εγκυκλίους σχετικά με τις επιδοτήσεις, ανακάλυψα ότι οι νόμοι, οι ευρωπαϊκές οδηγίες και οι κανονισμοί σχετικά με την ΚΑΠ συνέθεταν ένα δυσνόητο πλαίσιο για ένα απαίδευτο στην αγροτική γραφειοκρατία άτομο. Οι συνομιλητές και οι συνομιλήτριες μου με βοήθησαν μέσα από τα δικά τους καθημερινά άγχη, τις καθυστερήσεις των πληρωμών, τις αιτήσεις, τους αυξημένους ελέγχους του ΟΠΕΚΕΠΕ, τις καταγγελίες για διαφθορά και τις αντιλήψεις τους για όλες αυτές τις διαδικασίες, να διερευνήσω κάποιες πτυχές του πολύπλευρου σύμπαντος των αγροτικών πολιτικών. Παρ' όλα αυτά, ενώ εμπλέκονταν σε τόσες αλληλεπιδράσεις ρύθμισης, διεκδίκησης και ελέγχου από πολλαπλές εκφράσεις της κρατικότητας, συχνά αναφώνουσαν την κοινότητα, για τα ελληνικά δεδομένα, έκφραση, «Δεν υπάρχει κράτος!».

Ο ιστορικός κοινωνιολόγος Philip Abrams (1988), ήταν από τους πρώτους που αναφέρθηκε στη «φαντασίωση» του κράτους, η οποία αποδίδει συνοχή στη συνάθροιση των διαφορετικών θεσμών, αξιών και πρακτικών του κράτους, αναδεικνύοντας παράλληλα τον διάχυτο χαρακτήρα της εξουσίας. Ερμηνείες της έκφρασης «Δεν υπάρχει κράτος!» έχουν σχετιστεί με πεποιθήσεις περί «αδύναμου», «μη λειτουργικού» και ταυτόχρονα «υπερτροφικού» ελληνικού κράτους (Ροζάκου κ.ά. 2013, σ. 65), ή ακόμα και με την έλλειψη εμπιστοσύνης στο κράτος, που ορισμένες περιπτώσεις έχει περιγραφεί ως επιθυμία για ένα ισχυρότερο εθνικό κράτος ή μιας παρεμφερούς μορφής πηγής δικαιοσύνης (Herzfeld 1992, σ. 10). Ανεξαρτήτως όμως αν η συγκεκριμένη έκφραση των συνομιλητών μου ταυτίζεται με κάποια από αυτές τις ερμηνείες, φαίνεται να υποδηλώνει ευρύτερα ότι το κράτος δεν εμφανίζεται στις ζωές τους ως μια τόσο στέρεη, μεγάλη, ενωτική και παντοδύναμη οντότητα, όσο το είχαν πλάσει οι «εικόνες, οι ελπίδες ή οι ευχές τους για ένα πιο συνεκτικό κράτος» (Thelen κ.ά. 2017, σ. 8).

Η ελλειπτικότητα του κράτους σχετίζεται όμως και με αντίθετες πεποιθήσεις. Στο πλαίσιο της κυρίαρχης νεοκλασικής οικονομίας, που κυριάρχησε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η κρατική παρέμβαση περιορίστηκε χάριν της ελεύθερης λειτουργίας της αγοράς, καθώς κρίθηκε ότι αυτή δρα αποτελεσματικά αυτοβούλως, τακτική που θεωρείτο ότι συνέβαλε στο «Κραχ του '29 και τη Μεγάλη Ύφεση» (Μυλωνάκης 2012, σ. 51). Ο Polanyi, ανατρέχοντας στα συστήματα αναδιανομής του κούλα και

του πότλατς, άσκησε κριτική στο εγχείρημα του οικονομικού φιλελευθερισμού περί αυτορρυθμιζόμενης αγοράς και της συναλλαγής ως τη «φυσική τάση» του ανθρώπου (2007, σ. 35). Νωρίτερα, στην κλασική του μελέτη για το δώρο, ο Μως (1979, σ. 67, 116, 168-172) είχε αναδείξει ότι ο «οικονομικός άνθρωπος» ήταν μια κατασκευή και οι ανταλλαγές μέσω της μορφής του δώρου στις κοινωνίες προ αγοράς, αποτελούσαν «ολικά κοινωνικά φαινόμενα», και όχι απλά οικονομικές διαδικασίες.

Ο Polanyi (2007, σ. 131-132) υπέδειξε ότι η κίνηση της αυτοθέσμησης της αγοράς, ως εγκιβωτισμός της κοινωνίας στην οικονομία, έγινε εφικτή μέσα από την κρατική παρέμβαση και παρήγαγε με λανθάνοντα τρόπο μια δεύτερη αντίρροπη κοινωνική κίνηση, η οποία επιχείρησε να θέσει όρια στις κινήσεις της αγοράς, συγκροτώντας το φαινόμενο που όρισε ως «διπλή κίνηση». Σε αυτήν την κατεύθυνση μπορούμε να αντιληφθούμε τις κρατικές ενισχύσεις στην αγροκτηνοτροφία ως μια απόπειρα ενσωμάτωσης ευρύτερων κοινωνικών συγκρούσεων και συμμαχιών, οι οποίες εξέφρασαν αναδιανεμητικές και αποεμπορευματικές τάσεις, υπό μια κρατική μορφή «ηθικής οικονομίας» (Espring-Andersen 2014, σ. 127· Scott 2005, σ. 397) που θα αντικαθιστούσε την κοινότητα στο πλαίσιο της ασφάλισης του πολίτη (Μως 1979, σ. 156). Παράλληλα, στόχος της εισαγωγής των ενισχύσεων ήταν η υπέρβαση της κρίσης και η ρύθμιση της αγοράς σε ένα πρωτογενή παραγωγικό κλάδο με εξαιρετικά υψηλό ρίσκο εξαιτίας των μη ελεγχόμενων κλιματικών παραγόντων (Bernes 2018, σ. 351· Τόλιος 2009, σ. 36).

Οι κρατικές γραφειοκρατίες που αναδύθηκαν μετά το 1930, ανισόμετρα ανά τόπο, ύψωσαν το κράτος στον ρόλο του «μεγαλύτερου εργοδότη, επενδυτή, δανειστή, αποταμιευτή» και θόλωσαν τη διάκριση μεταξύ κράτους και οικονομίας (Mitchell 1999, σ. 183-184). Σταδιακά αντικαταστάθηκαν από νέες τεχνολογίες κυβερνητικότητας που συνίστανται από υπερεθνικούς φορείς, το κράτος, ιδιωτικές επιχειρήσεις και μη κυβερνητικές οργανώσεις που συνεργάζονται σε πολλαπλά επίπεδα στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού (Jessop 1999, 389-390). Σε αυτό το πλαίσιο, το νεοφιλελεύθερο κράτος χαρακτηρίζεται από μια αναδιάρθρωση της κρατικής παρέμβασης, όπου η λογική της ανταποδοτικότητας και του ελέγχου επεκτείνονται εις βάρος των προνοιακών διατάξεων, μετασχηματίζοντας τις κρατικές λειτουργίες «για την υποταγή όλων των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στην κηδεμονία της αγοράς», εις βάρος των κατώτερων στρωμάτων (Harvey 2007, σ. 166· Wacquant 2009, σ. 14-20).

Καθοριστική έννοια για την αποτύπωση των μετασχηματισμών του κράτους, είναι αυτή της κυβερνητικότητας. Ο Foucault (2009, σ. 353-354), περιέγραψε κριτικά την έννοια της κυβερνητικότητας, ως τη μετατόπιση από τον άμεσο, βασισμένο σε εξωτερικούς κανόνες, έλεγχο σε μια πιο διαφοροποιημένη μορφή διακυβέρνησης που συνεργάζεται με τις «φυσικές διαδικασίες», αναγνωρίζει τις ελευθερίες και επικεντρώνεται στην ασφάλεια και τη διαχείριση και όχι στην αυστηρή ρύθμιση. Ο ανθρωπολόγος Trouillot (2001, σ. 126) αναφέρθηκε στην «αποκέντρωση των κρατικών λειτουργιών» στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, εντοπίζοντας τέσσερα κύρια «αποτελέσματα του κράτους»: την παραγωγή εξατομικευμένων υποκειμένων, τον επαναπροσανατολισμό των υποκειμενικοτήτων προς συλλογικές ταυτότητες, την παραγωγή γλώσσας και γνώσης για τη διακυβέρνηση, και την παραγωγή χωρικών ορίων και δικαιοδοσίας. Στο πλαίσιο αυτό, οι Ferguson και Gupta (2002, σ. 990) εισήγαγαν την έννοια της «διεθνικής κυβερνητικότητας» για να τονίσουν πώς οι παγκόσμιες και τοπικές πρακτικές διακυβέρνησης διασταυρώνονται και αναδιαμορφώνουν την κρατική εξουσία, αναδιαρθρώνοντας την καθολικότητα και την παραδοσιακή χωροταξία του κράτους.

Οι αλλαγές της λειτουργίας του κράτους εξαιτίας της διεθνοποίησης και υπερδιεθνοποίησης των οικονομικών και πληροφοριακών λειτουργιών, δηλαδή η στροφή στο μετανεωτερικό κράτος, «η μετατόπιση από την κυβέρνηση στη διακυβέρνηση», η εξασθένιση του δημοσίου και η αύξηση του ρόλου των μη κρατικών φορέων, ακόμα και ιδιωτικών επιχειρήσεων, στη διακυβέρνηση, δεν σημαίνει ότι αυτό έχει παρακμάσει (Hay κ.ά. 2011, σ. 403· Ροζάκου 2018, σ. 20).

Η «αποεθνικοποίηση της κρατικότητας» μέσω της διάχυσης των λειτουργιών της σε υπερεθνικούς οργανισμούς, διακρατικές συμμαχίες και στην τοπική αυτοδιοίκηση, και η «διεθνοποίηση της πολιτικής», δεν εξάλειψε το εθνικό κράτος αλλά το μεταμόρφωσε, δίνοντάς του νέους ρυθμιστικούς ρόλους στη διαχείριση των διαδικασιών της «παγκοσμιοποίησης» (Jessop 2011, σ. 241-250· 2002, σ. 215). Αντίστοιχα ανήγαγε το κράτος σε ρόλο διαχειριστή για τη «νομιμοποίηση και τον συντονισμό» μιας σύνθετης υπερεθνικής μορφής διακυβέρνησης (Hay κ.ά. 2011, σ. 404), μιας «διεθνούς συναρμογής» με «ασταθείς σχηματισμούς» (Collier & Ong 2005, σ. 4). Η λεγόμενη παγκοσμιοποίηση επομένως δεν αποτελεί απλά μια διαδικασία ομογενοποίησης με βάση το δυτικό πλαίσιο, αλλά κατεύθυνση που οδηγεί στην παραγωγή «υβριδικότητας», «ετερογένειας» αλλά και συγκρούσεων μεταξύ των,

κατά τόπο, προσμίξεων των τοπικών και διεθνών στοιχείων (Mezzadra & Neilson 2024, σ. 16· Yuval-Davis 2013, σ. 139).

Από την Ευρώπη στην ΕΕ

Η ευρωπαϊκή ενοποίηση και η ίδρυση της ΕΕ οφείλει να εξεταστεί ως ένας υπερεθνικός, σχετικά ενοποιημένος, φορέας διακυβέρνησης στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, που όμως δεν εξάλειψε τις ανισότητες, τις εντάσεις και τις συγκρούσεις στο εσωτερικό του. Αρχικά, η Συνθήκη του Μάαστριχτ του 1993 που ίδρυσε την ΕΕ και εισήγαγε το ευρώ, σηματοδότησε ένα σημαντικό άλμα προς μια ενιαία ευρωπαϊκή πολιτική τάξη, τονίζοντας την ανάγκη για κοινές συννομιματικές και αμυντικές πολιτικές και έναν κοινό οικονομικό χώρο (Shore & Thedvall, 2023, σ. 471). Αυτή η εξέλιξη χαρακτηρίστηκε από τη σύνθετη αλληλεπίδραση μεταξύ εθνικής κυριαρχίας, υπερεθνικής διακυβέρνησης και περιφερειακής ανάπτυξης, που καθοδηγείται από τη θεσμική δύναμη της ΕΕ και τις ευρύτερες διαδικασίες του εξευρωπαϊσμού, όπως και από τη συγκρότηση υπερεθνικών «οικονομικών και κοινωνικών εταίρων» σε ευέλικτα δίκτυα χάραξης πολιτικής (Jessop 1999, σ. 391).

Η ΕΕ έχει αναλυθεί και ως ένας κρίσιμος πολιτικός χώρος στο εξελισσόμενο σύστημα «διεθνούς ανταγωνιστικότητας», που ως οντότητα σηματοδότησε την εννοιακή μετάβαση από την «κεντρική κυβέρνηση» στην «αποκεντρωμένη διακυβέρνηση» (Jessop, 1999, σ. 389-392). Ως «υπερεθνικό πολιτικό καθεστώς», η ΕΕ συντέλεσε στην ενίσχυση των περιφερειακών και τοπικών μορφών διακυβέρνησης και στην «αποκρατικοποίηση της πολιτικής» (Jessop 1999, σ. 388-391), κατεύθυνση όμως, που συχνά δεν έλαβε υπόψη τις εθνικές και τις τοπικές ιδιαιτερότητες, καθώς συγκρότησε μια κρατική υπόσταση δίχως δημοκρατική κυβέρνηση με βάση τον Shore (2006, σ. 715-716).

Παράλληλα, η σύγχρονη συνεκτικότητα και κοινωνική νομιμοποίηση του εξευρωπαϊσμού βασίστηκε στο σύνθημα «ενωμένοι στη διαφορετικότητα» και στην ενεργή εμπλοκή τοπικών παραγόντων στην αναζήτηση αναπτυξιακής χρηματοδότησης των περιφερειακών και αγροτικών φτωχότερων επικρατειών της ΕΕ (Germond & Geronymaki 2022, σ. 170· Stoustrup 2021, σ. 2477-2478). Οι συγκεκριμένες επιδοματικές πολιτικές μετασχημάτισαν τις πρακτικές, τους στόχους και τη λειτουργία της τοπικής αυτοδιοίκησης και ενίσχυσαν «την εδραίωση της συστημικής πολιτικής σκέψης όσον αφορά τα ηθικά ζητήματα, τη λογοδοσία και τις

υποχρεώσεις» του ελληνικού κράτους, αναπαράγοντας την ιδέα μιας «επωφελούς εξάρτησης» για τη χώρα (Gkintidis, 2014, σ. 4, 12-13). Επιπροσθέτως, ο Ιωακειμίδης (Ioakimidis 2000, σ. 86-88) επισήμανε ότι ο εξευρωπαϊσμός στο ελληνικό πλαίσιο, οδήγησε στην αλλαγή της εδαφικής κατανομής της εξουσίας, ενισχύοντας τόσο την «επιχειρησιακή αυτονομία» των δημόσιων υπηρεσιών και θεσμών όσο την «αποκέντρωση και την περιφερειακή αυτονομία» μέσω των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης (εφεξής ΚΠΣ). Γενικότερα, η αφήγηση περί «ευρωπαϊκής βοήθειας» κατέστη κεντρική πτυχή μέσω της οποίας ο ευρωπαϊκός λόγος εξαπλώθηκε σε όλα τα κράτη μέλη και ιδιαίτερα στις περιφερειακές περιοχές, διαμορφώνοντας τις τοπικές αντιλήψεις για την ανάπτυξη (Gkintidis 2016, σ. 477), ταυτίζοντας την ΕΕ με την προσφορά χρήματος για μέρος της ελληνικής κοινωνίας (Gkintidis 2014, σ. 8).

Την περίοδο της κρίσης χρέους, πρώην αξιωματούχοι της ΕΕ περιέγραψαν την παροχή ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων στην Ελλάδα ως εθελοντική και αλτρουιστική κίνηση, καταδεικνύοντας τις μεγάλες ευθύνες των Ελλήνων στη λανθασμένη διαχείρισή τους (Gkintidis 2018, σ. 148). Παρ' όλα αυτά, οι κάτοικοι των λιγότερο ισχυρών κρατών βίωσαν και αυτοί από πλευράς τους την αθέτηση της υπόσχεσης ισότητας που έφερε η ευρωπαϊκή ενοποίηση (Narotzky 2020, σ. 6), εξαιτίας της επιβολής της λιτότητας και της περικοπής των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων για χάριν της αποπληρωμής του χρέους στην περίπτωση της Ελλάδας (Nugent 2017, σ. 15-16). Αυτά τα μέτρα έγιναν αντιληπτά, από τμήματα του ελληνικού πληθυσμού, ως υποταγή στα «ξένα συμφέροντα» (Kalantzis 2015, σ. 1043) και ως απόπειρα αντικατάστασης της εθνικής κυριαρχίας από την υπερεθνική της ΕΕ (Hadjimichalis 2017, σ. 58-59).

Οι συγκεκριμένες αποδιάρθρωτικές τάσεις εξελίσσονται παράλληλα με την εισαγωγή μιας ευρύτερης κουλτούρας ελέγχου που εκφράζεται συχνά μέσα από ψηφιακές και οικολογικές στρατηγικές και κατευθύνσεις. Παρά το γεγονός ότι αυτές επιδιώκουν τη συμμόρφωση των κτηνοτρόφων σε πολλαπλά πρότυπα και την ανάδυση υπεύθυνων αγροτικών υποκειμένων, συχνά γεννάνε λανθάνοντα αποτελέσματα σε μια αντιδιαμετρική κατεύθυνση, όπως θα γίνει κατανοητό στη συνέχεια της εργασίας.

Στο πλαίσιο των πολλαπλών μορφών κυβερνητικότητας που έχουν αναδυθεί σχετικά με τις επιδοτήσεις, διακρίνονται πολύπλευρες οντότητες και δρώντες που καθορίζουν τη μορφή της σύγχρονης διακυβέρνησης στην επαρχία της Κρήτης. Στο υπερεθνικό πλαίσιο η ΕΕ, το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Αγροτικής Ανάπτυξης και

το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Εγγυήσεων καθορίζουν τις άμεσες ενισχύσεις προς τους γεωργούς στο πλαίσιο της ΚΑΠ, μέτρα για τη ρύθμιση των κοινών αγορών αλλά και της ευρύτερης ανάπτυξης σε οικονομικό και περιβαλλοντικό πλαίσιο. Στο έργο της θεσμικής διαμεσολάβησης το Ολοκληρωμένο Σύστημα Διαχείρισης και Ελέγχου (εφεξής ΟΣΔΕ), υπό τον αυξημένο εποπτικό ρόλο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Το ΟΣΔΕ αποτελεί τον μηχανισμό ελέγχου και πληρωμής των κοινοτικών ενισχύσεων, με τα κράτη μέλη όμως να είναι υπεύθυνα για τη διαχείριση και τον έλεγχο των πληρωμών στους γεωργούς τους (ΟΠΕΚΕΠΕ 2021).

Σε εθνικό επίπεδο ο Οργανισμός Ελληνικών Γεωργικών Ασφαλίσεων (εφεξής ΕΛΓΑ), Ελληνικός Γεωργικός Οργανισμός-ΔΗΜΗΤΡΑ (εφεξής ΕΛΓΟ-ΔΗΜΗΤΡΑ) και ο ΟΠΕΚΕΠΕ, υπό το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης & Τροφίμων, αποτελούν κάποιους από τους κεντρικούς οργανισμούς όσον αφορά την εισαγωγή, τη ρύθμιση, τη διαχείριση, τον έλεγχο και την απόδοση των αγροκτηνοτροφικών επιδοτήσεων. Σε τοπικό επίπεδο οι λογιστές, οι κτηνίατροι, οι αγροτικοί συνεταιρισμοί παλιότερα και πλέον περισσότερο οι εταιρίες γεωργικών συμβούλων, αλλά και οι ίδιοι οι βοσκοί συνεισφέρουν στην όλη διαδικασία καταγράφοντας στοιχεία, ετοιμάζοντας αιτήσεις, καταχωρώντας νεκρά ζώα, φροντίζοντας τα ζωντανά και διεκδικώντας επιδοτήσεις.

Η κυβερνητικότητα λοιπόν, ως μια φαρέτρα τεχνολογιών διακυβέρνησης του «αναπτυγμένου φιλελευθερισμού», συντίθεται από τις στρατηγικές και τεχνικές που χρησιμοποιούν έτερες αρχές για να εφαρμόσουν προγράμματα διακυβέρνησης· συναρμόζει διαφορετικού είδους δυνάμεις και τεχνικές για να ρυθμίσουν αποφάσεις και πρακτικές υποκείμενων, ομάδων και οργανώσεων· μεταφράζει τα καταγεγραμμένα αφαιρετικά πολιτικά προγράμματα σε συγκεκριμένους τρόπους άσκησης εξουσίας σε τόπους, άτομα και πρακτικές, συγκροτώντας τη δυνατότητα «της δράσης εξ αποστάσεως» (Rose 1996, σ. 148). Ωστόσο, όπως έχει επισημάνει η Αστρινάκη (2013, σ. 384-385), δεν πρέπει αυτές οι δυνατότητες κυβερνητικότητας να γίνουν αντιληπτές ως μια μονόπλευρη κίνηση που διεξάγεται αποκλειστικά από τα πάνω προς τα κάτω, αλλά και ως πεδία διαπραγμάτευσης της διακυβέρνησης ακόμα και από πληθυσμούς που κρίνονται ως περιθωριοποιημένοι.

Λόγοι περί διαφθοράς ως οδοδείκτες του κράτους

Στη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς μου σε μια επαρχία της Κρήτης, μου μεταφέρονταν διαρκώς φράσεις που αναφέρονταν σε φαινόμενα διαφθοράς και πελατειακών σχέσεων. Λέξεις και φράσεις, όπως «ξέπλυμα», «τα τρώνε», «πανωγράψιμο», «μπουγάδες», «αμαρτωλός οργανισμός», «κύκλωμα», «τα παίρνουν», «οι κουμανταδόροι των περιοχών», «ψηφοθηρία», υπήρχαν στο καθημερινό ρεπερτόριο των συνομιλητών μου σε σχέση με τις οικονομικές και πολιτικές διεργασίες της περιοχής, και ιδιαίτερα σε σχέση με τις επιδοτήσεις. Η πληθώρα αφηγήσεων με υπόνοιες, καταγγελίες ή και περιπαικτικές υπερασπίσεις της διαφθοράς, μου θύμιζε έντονα την έρευνα του Gupta (1995, σ. 211) σε ένα μικρό χωριό της βόρειας Ινδίας, όπου οι αναφορές των κατοίκων σε καθημερινές παράτυπες διαδικασίες, ξεδίπλωναν τις αντιλήψεις για το κράτος και την εμπλοκή του στην καθημερινή ζωή.

Στη σύγχρονη ανθρωπολογία του κράτους, οι λόγοι περί διαφθοράς ή πελατειακών σχέσεων και οι αντιλήψεις των ανθρώπων γι' αυτούς, αποτέλεσαν ένα προνομιακό πεδίο για την κατανόηση της σχέσης μεταξύ κοινωνικών ομάδων και κράτους (Gupta 1995, σ. 212· Gupta 2012), παρά τη δυσκολία σαφούς ορισμού του φαινομένου (Pardo 2018, S61). Στο πλαίσιο του φιλελεύθερου εγχειρήματος «καταπολέμησης της διαφθοράς» και «εκδημοκρατισμού» (Hetherington 2018, S174), η αναφορά στη διαφθορά και η εναντίωση σε αυτή συχνά έχουν χρησιμοποιηθεί για την επιβολή της νομιμότητας, για την ανάκτηση της νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας, παράγοντας συγκεκριμένα υποκείμενα και συμπεριφορές (Pardo 2018, σ. S60).

Σε άλλες περιπτώσεις, λόγοι και κινήσεις ενάντια στη διαφθορά φάνηκε να επιχειρούν την άρση των αποκλεισμών που επιβάλλουν οι κυρίαρχες ελίτ αλλά παράλληλα συνδέθηκαν με την αναζήτηση ευκαιριών για ανέλιξη σε παράνομες δραστηριότητες, όπως και με την πρόκληση αποπροσανατολισμού από τις νόμιμες μορφές διαφθοράς (Muir & Gupta 2018, σ. S8). Δύναται άρα οι κατηγορίες περί διαφθοράς να χρησιμοποιηθούν ως μια πολιτική τακτική προκειμένου να πληγούν συγκεκριμένες ελίτ που κατέχουν κύρος και εξουσία, τακτική που συχνά όμως επιδιώκει τη δημιουργία νέων ελίτ ή μορφών πολιτικής εκπροσώπησης και δεν αναιρεί τη χρήση πελατειακών πρακτικών για την επίτευξη των εκάστοτε στόχων (Hetherington 2018, σ. S175· Pardo 2018, σ. S61). Επιπροσθέτως, η συχνή αναφορά

στο «βρώμικο» και στο «καθαρό» στους λόγους περί διαφθοράς διαφαίνεται να ενέχουν θεολογικές συνδηλώσεις, περί «μόλυνσης» ή «κάθαρσης» που μπορούν να λειτουργήσουν ως μορφές «αντιπολιτικής», απολιτικοποιώντας τα κοινωνικά ζητήματα και ενισχύοντας την εξουσία και τη γραφειοκρατία για χάριν της ανάπτυξης με βάση τον Ferguson (Herzfeld 1993, σ. 38· Muir & Gupta 2018, σ. S58). Από την άλλη, η Green (2008, σ. 272) στην ανθρωπολογική της έρευνα στην Ήπειρο, επισήμανε ότι οι λόγοι περί διαφθοράς σε σχέση με τα αναπτυξιακά κονδύλια ενέχουν θραύσματα κριτικής και απόρριψης απέναντι στις αναπτυξιακές λογικές των πολιτικών της ΕΕ και αιτιολογούν την αποτυχία της ορθής εφαρμογής τους.

Στην παρούσα εργασία, οι λόγοι περί διαφθοράς που εκφέρονται από διαφορετικά υποκείμενα τοποθετούνται στο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο της περιοχής. Όμως, καθώς οι συζητήσεις για τη διαφθορά έχουν συνδεθεί με τον κίνδυνο της αναπαραγωγής στερεοτύπων πολιτισμικής ουσιοκρατίας, της διάκρισης μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου ή ακόμα της εξύμνησης μιας αγνής ή αντιστασιακής «τοπικής ηθικότητας» (Torsello & Venard 2016, σ. 36), θα πρέπει πρώτα να επιχειρηθεί μια ερμηνεία της ιστορικότητας του φαινομένου σε ανθρωπολογικό πλαίσιο.

Η ανθρωπολογία, όντας μια επιστήμη με ισχυρές αποικιοκρατικές και εξελικτικές βάσεις, επικεντρώθηκε ιστορικά στους λεγόμενους «λαούς δίχως ιστορία» ή στις κοινότητες που περιγράφηκαν ως κοινωνίες δίχως κράτος από τη δυτική οπτική (Γκέφου-Μαδιανού 2011, σ. 128-130, Das & Poole 2004, σ. 4· Krohn-Hansen & Nustad 2005, σ. 5), φέροντας τα ίχνη του μεγάλου εχθρού της επιστήμης, του εξωτισμού (Herzfeld 1998, σ. 250· Παπαταξιάρχης 1998, σ. xiii). Η συγκεκριμένη τάση δεν εξαλείφθηκε όταν οι ανθρωπολογικές έρευνες έστρεψαν το βλέμμα τους στον δυτικό κόσμο και τις «σύνθετες κοινωνίες» τη δεκαετία του '60, καθώς η εστίαση στις «απομονωμένες» αγροτικές κοινότητες των νότιων χωρών ανίχνευσε το εξωτικό και το πρωτόγονο στοιχείο εντός της Ευρώπης (Παπαταξιάρχης 2006, σ. 26).

Μετά το 1960 οι περισσότερες ανθρωπολογικές έρευνες (Blok 1974· Boissevain 1974· Campbell 1964· Davis 1977· Gellner & Waterbury 1977) αναλύοντας τη διαμεσολάβηση μεταξύ των τοπικών πληθυσμών και του κράτους, ανέδειξαν την έλλειψη άμεσης πρόσβασης των ανθρώπων στις δημόσιες υπηρεσίες και την ανάδυση παραγόντων με πολιτικό, κοινωνικό ή οικονομικό κύρος ως διαμεσολαβητές που απέκτησαν εξουσία, η οποία αναδιαμόρφωσε τις διαδικασίες του κράτους (Green 2008, σ. 263). Ορισμένες έρευνες της περιόδου (Gilmore

1982· Peristiany 1976) αναφέρθηκαν σε έναν ενιαίο μεσογειακό χώρο με κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, συνδεδεόμενες με την «υποστασιοποίηση της ετερότητας» της κλασσικής ανθρωπολογίας (Παπαταξιάρχης 1998, σ. χxiii) και με αντιλήψεις περί «απομονωμένων κοινωνιών» ή κοινοτήτων ενάντια στο κράτος. Πιο πρόσφατα η Green (2008, σ. 263) στην έρευνά για αναπτυξιακά κονδύλια στην Ήπειρο, κατέκρινε τις εξελικτικές, δυτικοκεντρικές και ουσιοκρατικές ρητορικές περί μεσογειακής κουλτούρας που συνδέθηκαν με τη λεγόμενη ανεπαρκή ανάπτυξη του κράτους σε συγκεκριμένες περιοχές.

Τη δεκαετία του 1980 μελέτες κοινωνικών επιστημόνων έστρεψαν και πάλι το ερευνητικό βλέμμα στους λόγους «καθυστέρησης της ελληνικής κοινωνίας» αλλά αυτή τη φορά αποκεντρώνοντας τις πελατειακές σχέσεις και αναλύοντας τις λειτουργίες τους (Λυριντζής & Παπαταξιάρχης 2013, σ. 77). Έννοιες στις πολιτικές επιστήμες όπως «γραφειοκρατικές πελατειακές σχέσεις» (Lyrintzis 1984, σ. 103-104) και «συνδικαλιστική γραφειοκρατία» (Σωτηρόπουλος 2013, σ. 152-155), ή «πολιτικός πατερναλισμός», στην ανθρωπολογία, (Παπαταξιάρχης 1990, σ. 148-154), αποπειράθηκαν – με διαφορετικό τρόπο – να αναλύσουν τους μετασχηματισμούς των πελατειακών σχέσεων στο ελληνικό πλαίσιο, αλλά συνήθως χωρίς να εστιάζουν ειδικά στους λόγους περί διαφθοράς που εκφέρονται από τα ίδια τα υποκείμενα.

Σε μελέτες κοινοτήτων της υπαίθρου της Κρήτης, οι έννοιες της πολιτικής πατρωνίας και των πελατειακών σχέσεων χρησιμοποιήθηκαν για να αναδείξουν την επιμονή της πρακτικής της ζωοκλοπής και τους κομματικούς μετασχηματισμούς της πατρωνίας (Herzfeld 2012, σ. 155, 157, 210, 309)· τις «μορφές τελετουργικής συγγένειας» με πολιτικούς μέσω «αλυσιδωτών πυραμοειδών» πελατειακών συστημάτων που στην κορυφή τους είχαν άνδρες με κύρος (Τσαντηρόπουλος 2004, σ. 86, 194· 2007, σ. 184)· τους ιστορικούς και εθνικούς λόγους που συγκροτήθηκαν τοπικά «ιδιώματα κρατικότητας» στην περιοχή (Αστρινάκη 2013, σ. 392-393).

Σε μια ερμηνευτική προσέγγιση ο Herzfeld, στα έργα του για την πόλη του Ρεθύμνου και τη γραφειοκρατία, ανέδειξε την αντιφατική χρήση πολιτικών κατηγορώ απέναντι στα «συμφέροντα» και στο «κράτος» χάριν της υπεράσπισης της κυβέρνησης και καταγγελιών περί «βρωμιάς», «πατρωνίας», «χειραγώγησης» και «οικογενειακού αμοραλισμού» ως οικεία «ρητορικά όπλα» εντός ευρύτερων ανταγωνισμών (Herzfeld 1991, σ. 125, 215-216· 1992, σ. 97). Αντίστοιχα, πιο πρόσφατα στην εθνογραφία του Καλαντζή (Kalantzis 2019, σ. 62-63, 154-156) για τα

Σφακιά, αναδείχθηκαν οι τηλεοπτικές αναπαραστάσεις που συνέδεσαν την πολιτική πατρωνία με την πώληση όπλων και ναρκωτικών σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης.

Προγενέστερα καίρια έργα για την αποκαθήλωση της κεντρικότητας της διαφθοράς, τη διερεύνηση του ιδιαίτερου χαρακτήρα των πελατειακών σχέσεων και των ποικίλων μορφών αλληλεπίδρασης των πολιτών στο πλαίσιο της σύνθετης και υπερεθνικής πραγματικότητας του κράτους, αποδείχθηκαν η εθνογραφική μελέτη του Οικονόμου (2008) για τη Βούλα και ο συλλογικός τόμος Ελληνικά Παράδοξα, σε επιμέλεια των Ροζάκου και Γκαρά (2013).

Παρόλα αυτά, τις τελευταίες δύο δεκαετίες οι λόγοι περί πατρωνίας, πελατειακών σχέσεων, διαφθοράς, ή και περί «αποτυχημένου» ελληνικού κράτους συνέχισαν να αναδύονται διαρκώς μέσα στους καθημερινούς λόγους, τον τύπο, αλλά και τη διεθνή πολιτική. Το συγκεκριμένο φαινόμενο δεν φαίνεται να είναι άσχετο με την κεντρικότητα που προσέδωσαν σε αυτά τα φαινόμενα οι κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες στο ελληνικό πλαίσιο, αλλά και με την υπερεθνική διακυβέρνηση της ΕΕ, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της λεγόμενης κρίσης χρέους (Katzarova 2019, σ. 14). Το 2009, αμέσως μετά την εκλογή του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση, ο τότε πρωθυπουργός, Γιώργος Παπανδρέου, δήλωσε ότι υπήρξε παραποίηση στοιχείων σε σχέση με το ύψος του οικονομικού ελλείμματος από την προηγούμενη θητεία διακυβέρνησης (Knight 2013, σ. 154). Επιπλέον, την περίοδο της λεγόμενης κρίσης χρέους, οι κυρίαρχοι λόγοι της ΕΕ εξέφρασαν μια αναλυτική διάκριση μεταξύ όσων χωρών αναπαράγουν τη διαφθορά και όσων την έχουν εξαλείψει (Herzfeld 2013, σ. 495), παρουσιάζοντας συχνά το ελληνικό κράτος ως τον αποδιοπομπαίο τράγο της ΕΕ (Herzfeld 2016, σ. 11· Muir & Gupta 2018, σ. S5). Την ίδια περίοδο, εντόπιοι λόγοι πολιτικών ταύτισαν τις ευθύνες των κυβερνώντων με αυτές του συνόλου της ελληνικής κοινωνίας, με χαρακτηριστικότερη τη φράση του «Μαζί τα φάγαμε», η οποία επιχείρησε να αναδείξει τη συλλογική ευθύνη για τα αποτελέσματα της λιτότητας και να παρουσιάσει τη διαφθορά ως ποιοτικό χαρακτηριστικό του «ελληνικού λαού». Αντίστοιχα οι λόγοι περί διαφθοράς χρησιμοποιήθηκαν και από αγροκτηνοτρόφους από την Κρήτη, διαμαρτυρόμενους ενάντια στις πολιτικές λιτότητας, ενοχοποιώντας αυτή τη φορά πολιτικούς και επιχειρηματίες ως «προδότες», αποκαλώντας τους «γκεσταμπίτες» και «πουλημένους» στα ξένα συμφέροντα (Παπαγεωργίου 2023β, σ. 69-70).

Μέσα από τα παραπάνω παραδείγματα επιχείρησα να δείξω ότι οι λόγοι περί διαφθοράς συνεχίζουν να αναδύονται έντονα, σε τοπικό και διεθνές επίπεδο, σε

σχέση με την ελληνική κοινωνία και το κράτος. Οι έννοιες της διαφθοράς, της πατρωνίας και των πελατειακών σχέσεων χρειάζεται να ιστοριοποιηθούν τόσο ως δυτικές επιδράσεις στην ελληνική κοινωνία που αναδύθηκαν πιο έντονα μέσα από την αλληλεπίδραση των δυτικών ερευνητών και ντόπιων κατοίκων, όσο και ως φαινόμενα που οι πολιτικοί και ευρύτερα οι πολίτες στην Ελλάδα επανακειοποιούνται προκειμένου να διαπραγματευτούν τη θέση τους σε τοπικό και διεθνές επίπεδο. Επομένως, η ύπαρξη λόγων περί διαφθοράς και οι πρακτικές χρήσεις τους σε σχέση με την ελληνική κοινωνία δεν συνηγορούν αυτόματα στην κεντρική σημασία ή στον εξαιρετισμό της διαφθοράς στο ελληνικό πλαίσιο. Άλλωστε τα φαινόμενα μεγάλης διαφθοράς δεν περιορίζονται στους «μη-δυτικούς ή στους δημόσιους υπαλλήλους ελλειμματικών κρατικών γραφειοκρατιών» (Haller και Shore 2005, σ. 1-2). Μάλιστα, η διαφθορά, ως μαζικό και συστημικό φαινόμενο, μπορεί να υπάρχει και στον «πυρήνα» του ρυθμιζόμενου παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, ακόμα και στη διαχείριση των ευρωπαϊκών αναπτυξιακών επιδοτήσεων στη Γερμανία (Dracklé 2005, σ. 196), ακόμα και στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή (Shore & Thedvall, 2023, σ. 477-478).

Καίριας σημασίας για την παρούσα εργασία είναι η εισαγωγή λόγων περί διαφάνειας και λογοδοσίας που λαμβάνει χώρα τις τελευταίες δεκαετίες. Οι λόγοι αυτοί επεκτείνουν την απόπειρα υποκειμενοποίησης υπό τις νεοφιλελεύθερες αξίες των «διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων», μέσα από οργανώσεις διακυβέρνησης όπως η ΕΕ, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (εφεξής ΔΝΤ) και η Παγκόσμια Τράπεζα (Gupta 2006, σ. 225· Muir & Gupta 2018, σ. S5· Haller & Shore 2005, σ. 4). Στο πλαίσιο της «αριστείας», της «διαφάνειας», της «λογοδοσίας», της «αξιολόγησης», της «Ελλάδας 2.0», όπου «η αξιοκρατία πρέπει να αντικαταστήσει τη γραφειοκρατία» και να πραγματοποιηθεί «καταπολέμηση της διαφθοράς», όπως αναφέρουν οι εκπρόσωποι της κυβέρνησης, οι συγκεκριμένες ιστορικές και θεωρητικές διασαφηνίσεις, περί των χρήσεων της διαφθοράς, κρίθηκαν απαραίτητες. Με αυτόν τον τρόπο ίσως η αναζήτηση των ανύπαρκτων προβάτων στην κρητική επαρχία, να γίνει δίχως την άκριτη αποδοχή των μύθων, των στερεοτύπων και των λόγων της σύγχρονης έκφρασης διακυβέρνησης στο ελληνικό και ευρωπαϊκό πλαίσιο, αλλά υπό τη διερεύνηση της επιρροής των συμβολισμών και των αναπαραστάσεων τους.

Κεφάλαιο 3. Πανωγραψίματα και τοπικά ιδιώματα κρατικότητας

Πρώτες επιδοτήσεις, πρώτα πανωγραψίματα

Η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) της ΕΕ αποτελεί ένα πολύπλοκο σύστημα διεθνικής κυβερνητικότητας (Ferguson και Gupta 2002, σ. 990) που έχει διαμορφώσει την ευρωπαϊκή γεωργία και την αγροτική ανάπτυξη, χρησιμοποιώντας πολιτικές τεχνολογίες και τεχνικές για τη διαχείριση της γεωργικής παραγωγής, των αγροτικών πληθυσμών και της εδαφικής ανάπτυξης (Gray, 2000, σ. 32). Η ΚΑΠ αρχικά αποτέλεσε μια απόπειρα εξομάλυνσης των απρόβλεπτων διαστάσεων της γεωργοκτηνοτροφίας, εξαιτίας των δυσχερών κλιματικών συνθηκών και της αστάθειας της αγοράς (Kovacs 2021, σ. 395-396).

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσω να αναδείξω ορισμένες διαστάσεις της πρώτης δεκατίας των αγροκτηνοτροφικών επιδοτήσεων σε μια επαρχία της Κρήτης το 1980, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό διαμορφώθηκαν από την αλληλεπίδραση της ΚΑΠ με τους τοπικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Μέσα από την υπάρχουσα βιβλιογραφία και την έρευνα θα επιχειρήσω να ανατρέξω στις εκδοχές, στις αναπαραστάσεις και στους μετασχηματισμούς της κρατικότητας μεταξύ της ΕΕ, του ελληνικού κράτους και των τοπικών πληθυσμών. Οι συνομιλητές και οι συνομιλήτριες μου σε αυτό το κεφάλαιο αποτελούν ως επί το πλείστον άτομα που είχαν εμπλακεί στο παρελθόν στο σύστημα των επιδοτήσεων είτε από την πλευρά των κτηνοτροφών είτε της γραφειοκρατίας.

Η αναζήτηση της εισαγωγής των επιδοτήσεων της ΕΟΚ με οδήγησαν στο Μεγαλοχώρι, το οποίο δεσπόζει σε ένα ύψωμα του Ψηλορείτη και αποτελεί πλέον μια ορεινή μικρή κωμόπολη. Στο Μεγαλοχώρι συνάντησα τον Αντώνη, 60 ετών, έναν εργαζόμενο υπάλληλο σε τοπική επιχείρηση της κωμόπολης, που καταγόταν από μια μεγάλη κτηνοτροφική οικογένεια, όπως και τη σύζυγό του, την Αρετή, 59 ετών, η οποία ήταν γιατρός στο τοπικό Κέντρο Υγείας. Αμφότεροι είχαν μια αριστερή πολιτική ταυτότητα, που γινόταν έκδηλη μέσα από το όνομα ενός οικόσιτου τράγου που φώναζαν «Ερνέστο» και την οποία εξέφραζαν δημόσια, καθώς συμμετείχαν σε πολιτικά και πολιτισμικά δρώμενα της περιοχής.

Σύντομα ανακάλυψα ότι ο Αντώνης, πέρα από τυροκόμος, ήταν και ο λογιστής που ασχολήθηκε με τη διαχείριση των ευρωπαϊκών επιδοτήσεων στην κοινότητα το 1984. Μου μετέφερε ότι ο αγροτικός συνεταιρισμός στο Μεγαλοχώρι έκανε σχεδόν πρώτος πανελλαδικά, αιτήσεις για επιδοτήσεις. Τη διαχείριση των

άμεσων ενισχύσεων την είχαν αναλάβει αρχικά οι τοπικές Ενώσεις Αγροτικών Συνεταιρισμών και διαμοιράζονταν μέσω του κοινοτικού γραφείου του κάθε χωριού καθώς οι αγροκτηνοτρόφοι δεν είχαν τραπεζικούς λογαριασμούς.

Οι αρχικοί δεδηλωμένοι στόχοι της ΚΑΠ ήταν να εξασφαλίσει στους αγρότες σταθερό εισόδημα και να αυξήσει την παραγωγικότητα και την ανταγωνιστικότητα της ευρωπαϊκής αγροκτηνοτροφίας, δίχως όμως να υπονομεύσει τον θεσμό του οικογενειακού αγροκτήματος ως τον βασικό κρίκο κοινωνικής συνοχής (Germond & Geronymaki 2022, σ. 156· Gray 2010, σ. 47). Παράλληλα, προωθήθηκε η δημιουργία μιας ενιαίας αγοράς χωρίς εσωτερικούς δασμούς και με ενιαία διαχείριση των οικονομικών επιβαρύνσεων και κερδών (Gray 2000, σ. 33). Ο αγροτικός τομέας έως το 1980, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ), αναπτυσσόταν σε προστατευτικό και αναδιανεμητικό πλαίσιο με άμεσες κρατικές παρεμβάσεις μέσω ρύθμισης των τιμών, προώθησης εξαγωγών, χρηματοπιστωτικών διευκολύνσεων, βελτιωτικών και αναπτυξιακών σχεδίων, με στόχο την προστασία της παραγωγής και του εισοδήματος των αγροτών (Germond & Geronymaki 2022, σ. 157-159).

Η ένταξη της Ελλάδας το 1981 στην ΕΟΚ, καθώς και της Ισπανίας και της Πορτογαλίας το 1986, ανέτρεψε την ισορροπία των οικονομικών και πολιτικών προτεραιοτήτων της ΚΑΠ, στρέφοντας την προσοχή προς τις χώρες εκείνες όπου η οικονομική ανάπτυξη ήταν προτεραιότητα, θεσμοθετώντας διαφοροποιημένους στόχους ανά επικράτεια (Αβραμή 2018, σ. 249). Με βάση τον Gray (2000, σ. 31) η ύπαιθρος, ο αγροτικός χώρος, η αγροκτηνοτροφία, το τοπίο και οι τοπικές πρακτικές των κατοίκων διαμορφώνονται μέσα από την αλληλεπίδραση με τις νοητές κατασκευές, τους οικονομικούς στόχους και τους πολιτικούς στόχους των ευρωπαϊκών αγροτικών πολιτικών. Αυτή η διαμόρφωση πήρε σάρκα και οστά μέσα και από την ταξινόμηση του αγροτικού χώρου σε ορεινές, ημι-ορεινές και μειονεκτικές περιοχές το 1975, ως τρεις τύπους «λιγότερο ευνοημένων περιοχών» με ορεινά, δημογραφικά συρρικνωμένα και επισφαλή κλιματικά χαρακτηριστικά (Gray 2010, σ. 47).

Στον αγροτικό χώρο της Κρήτης η κατοχή αιγοπροβάτων και ο αριθμός τους αποτελούσαν και συνεχίζουν να αποτελούν, πέρα από οικονομικά αγαθά, και ένα σημαντικό πολιτισμικό αγαθό που επικυρώνει συγγενειακές μορφές μέσω των πολυπληθών γάμων ή της καταβολής προίκας αλλά και αναπαράγει τον ανδρισμό και

την κρητική ταυτότητα μέσα από την προσφορά και κατανάλωση κρέατος (Νικολακάκης & Κόπακα 2006, σ. 236· Vardaki, 2004, σ. 300).

Ιδιαίτερα στις ορεινές και κτηνοτροφικές κοινότητες οι ευρωπαϊκές αγροτικές πολιτικές ενέτειναν ακόμα περαιτέρω την κυριαρχία της κτηνοτροφίας ως παραγωγικής δραστηριότητας. Αυτό οφειλόταν στον εξισωτικό χαρακτήρα των επιδοτήσεων στις μειονεκτικές περιοχές που βασιζόταν στον αριθμό των γόνιμων θηλυκών αιγοπροβάτων. Αυτές οι κατευθύνσεις οδήγησαν στην υπεράριθμη αύξηση των αιγοπροβάτων, στην ερημοποίηση της περιοχής, στην αύξηση της χρήσης ζωοτροφών, σε συγκρούσεις εξαιτίας της επέκτασης των βοσκότοπων, αλλά και σε πλασματικές ή «φουσκωμένες» δηλώσεις όσον αφορά τον αριθμό των αιγοπροβάτων (Τσαντηρόπουλος 2004, σ. 97). Η αλματώδης αύξηση του αριθμού των αιγοπροβάτων δεν έχει παρατηρηθεί μόνο σε επαρχίες της Κρήτης. Αντίθετα, φαίνεται να αποτελεί πάγιο αποτέλεσμα των πολιτικών των επιδοτήσεων. Όπως σημειώνεται και σε ανθρωπολογικές έρευνες που εκπονήθηκαν στη Χώρα των Βάσκων, παρατηρούνται αυξήσεις των αιγοπροβάτων από 36% έως και 100% (Welch-Devine & Murray 2011, σ. 73).

Ο Αντώνης, σημείωσε ότι γεωπόνοι εργαζόμενοι σε κρατικές υπηρεσίες, ήταν εκείνοι που είχαν συμβουλευσει τους τοπικούς παράγοντες να «πανωγράψουν το '86-'87», δηλαδή να δηλώσουν υπεράριθμα ζώα ή να δηλώσουν ζώα ενώ δεν έχουν καθόλου. Η γνώμη του Αντώνη ήταν ότι αυτό συνέφερε «το κράτος για να μένει ο κόσμος και να μην διεκδικεί», όπως και ενός ηλικιωμένου βοσκού, του Μιχάλη, που έκρινε ότι το «κράτος δεν θέλει να αλλάξει κάτι ... γιατί τα λεφτά απέξω δεν κάνουν κακό». Αντίστοιχα, γεωπόνοι, μελετητές, ακόμα και υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι συνομιλητές μου, κατηγόρησαν το ίδιο το καθεστώς επιδοτήσεων «ανά κεφάλι» ζώου για την ύπαρξη του πανωγραψίματος, αλλά παράλληλα ανέδειξαν τις ευθύνες των παλαιότερων κυβερνήσεων και τοπικών πολιτικών για την ανάπτυξη και την εξάπλωση του φαινομένου των πελατειακών σχέσεων.

Οι τελευταίες επισημάνσεις των συνομιλητών μου φαίνεται να ταυτίζονται έντονα με τις διαπιστώσεις της Αστρινάκη (2013, σ. 392-396) για τον εμπρόθετο ρόλο του κράτους στην παραγωγή των πελατειακών σχέσεων σε επαρχίες της Κρήτης, στη διατήρηση του νέου πληθυσμού μέσω των επιδοτήσεων αλλά και της φίμωσης των όποιων αντιστάσεων.

Κρατικοί έλεγχοι με βάση το «κόζι»

Ο Μιχάλης, 84 ετών, είναι ηλικιωμένος πρώην βοσκός, που κατοικεί στο Διάβα, κωμόπολη και σύγχρονο εμπορικό κέντρο ενός επαρχιακού δήμου. Είναι πατέρας ενός αξιωματούχου της τοπικής αυτοδιοίκησης και κατάγεται από ένα ισχυρό κτηνοτροφικό χωριό της ορεινής Κρήτης, τον Λειμώνα. Στη μικρή σύγχρονη κατοικία του στο Διάβα, υπήρχε ήδη στρωμένο το τραπέζι όταν έφτασα και φαγητό περίμενε σε πιάτα, ανάμεσα σε αυτά και μια πιατέλα αντικριστό κατσίκι που είχε μείνει από μια γιορτή της μεγάλης οικογένειας του Μιχάλη την προηγούμενη μέρα.

Αφού μου διηγήθηκε τις κακουχίες και τις δυσκολίες που είχε παλαιότερα η ζωή του κτηνοτρόφου αλλά και τις σύγχρονες οικονομικές και τεχνολογικές ευκαιρίες των επιδοτήσεων, άρχισε να μου περιγράφει μια απόπειρα ελέγχου στα αιγοπρόβατα στο χωριό Λειμώνας από τη Γεωργική Υπηρεσία στις αρχές του 1990. Ο Λευτέρης, ένας γεωπόνος μελετητής, μου είχε ήδη επισημάνει πολλά περιστατικά «απειλών και τραμπουκισμών» προς τους γεωπόνους ελεγκτές της Διεύθυνσης Γεωργίας σε περιπτώσεις απόπειρας ελέγχου, «ιδιαίτερα σε πιο ψηλά χωριά».

Ίσως αυτό εξηγεί ότι οι γεωπόνοι της Γεωργικής Υπηρεσίας επισκέφτηκαν τον Μιχάλη στην κατοικία του, προκειμένου να τους ενημερώσει για τον πραγματικό αριθμό των προβάτων του Λειμώνα, καθώς, όπως είπαν, επρόκειτο για «αξιόλογο άνθρωπο». Αυτή η επιλογή των εργαζομένων της Γεωργικής Υπηρεσίας φαίνεται να σχετίζεται με το γεγονός ότι ο Μιχάλης ήταν ένας από τους τρεις μεσάζοντες του Λειμώνα σε περιπτώσεις ζωοκλοπών για την αποτροπή αντιμαχιών ή ακόμα και βεντέτας, όπως μου είχε μεταφέρει περήφανα.

Ο ρόλος των «μεσαζόντων», «διαμεσολαβητών», «μεσιτών» ή «ρωτηχτάδων» συνίστατο στην απόπειρα αποτροπής μιας διαμάχης εξαιτίας της «κλεψιάς», μέσω της απόπειρας εύρεσης των κλεμμένων προβάτων μέσω κοινωνικών σχέσεων, την επιστροφή όσων εξ αυτών δεν είχαν ήδη σφαχτεί και την τελετουργική συμφιλίωση του θύτη και του θύματος μέσω της συντεκνιάς (Γαλανού, 2013, σ. 23· Herzfeld, 2012, σ. 210-227). Ο Herzfeld σημείωσε ότι παρά το γεγονός ότι η διαμεσολάβηση λογιζόταν «ως προάσπιση των συμφερόντων της αρρενογονικής ομάδας», οι διαμεσολαβητές παρουσιάζονταν «ως αυτοί που ενεργούν προς το συμφέρον όλων» (Herzfeld 2012, σ. 212), δημιουργώντας ευρείς ομάδες με πολιτική ισχύ, όπως επισήμανε ο Τσαντηρόπουλος (2013, σ. 353). Διαφαίνεται δηλαδή, ότι η διαμεσολάβηση για χάριν της επίλυσης βίαιων πρακτικών και διαφορών μεταξύ

φορέων των τοπικών κοινοτήτων, ανάγει κάποια πρόσωπα ως εκπροσώπους μιας κοινότητας, τα οποία απέκτησαν πολιτική δύναμη, κάλυψη και σχέσεις με κρατικούς αξιωματούχους και επιχειρηματίες με κρητική καταγωγή σε ολόκληρη την Ελλάδα (Αστρινάκη 2010, σ. 226, 391-392). Οι διαμεσολαβητές έχουν περιγραφεί ως άνδρες με «κόζι», δηλαδή ως πρόσωπα με κοινωνικό γόητρο, δύναμη και «βαρύτητα λόγου» σε κτηνοτροφικές κοινότητες της Κρήτης, όπου το «δίκτυο σχέσεων» είχε καθοριστικό ρόλο για την κτηνοτροφία (Τσαντηρόπουλος 2004, σ. 86, 179-183).

Αυτά τα ερευνητικά παραδείγματα με βοήθησαν να κατανοήσω ότι ο συνομιλητής μου ήταν ένας άνδρας με μεγάλο κύρος στα νιάτα του, παρόλο που θεωρούσε ότι ο όρος «κοζαλήδες» χαρακτηρίζει αυτούς που είναι «φλύαροι» και όχι «σοβαροί άνδρες» στη σύγχρονη εποχή. Αντίστοιχα ο Κώστας, 50 ετών, υπεύθυνος μελετητικού γραφείου, μου είπε ότι «κοινωνικό κύρος πλέον, εδώ, έχει μόνο ο λωποδύτης». Οι συγκεκριμένες απόψεις δύναται να ερμηνευτούν μέσα από την εξιδανίκευση των παλιότερων εποχών, η οποία συχνά χαρακτηρίζεται από μία διάχυτη νοσταλγία «ενός παρελθόντος ισορροπημένου και χωρίς συγκρούσεις», πρακτική που όμως έχει περιγραφεί παράλληλα ως μια απόπειρα αιτιολόγησης της αναγκαιότητας εμπλοκής με το σύγχρονο κράτος (Herzfeld 2016, σ. 31, 187).

Τη γνώμη όσον αφορά το κύρος του συνομιλητή μου, φάνηκε να συμμερίζονται και οι εργαζόμενοι της Γεωργικής Υπηρεσίας που απευθύνθηκαν σε αυτόν, δεκαετίες πριν, προκειμένου να μάθουν το ποιοι δήλωναν ψευδώς πρόβατα στον Λειμώνα στα τέλη της δεκαετίας του '80. Όμως ο Μιχάλης ήταν πλήρως αρνητικός προς τη διοχέτευση πληροφοριών για τους συγχωριανούς του για χάριν των δημόσιων υπάλληλων. Όπως μου μετέφερε, τους δήλωσε: «Εγώ ρουφιάνος δεν γίνομαι στο χωριό μου, δεν μπορώ να σας πω τίποτα». Ο Μιχάλης λειτούργησε στο πλαίσιο της τοπικής κατάταξης απέναντι στους «ξενομπάτηδες» γραφειοκράτες, παρουσιάζοντας την κοινότητά του ως συνεκτική προς τα έξω και ταυτόχρονα υπερασπιζόμενος το υψηλό του κύρος στην περιοχή (Herzfeld 2012, σ. 21-22· Παπαταξιάρχης 2006, 28-30).

Παρ' όλα αυτά, η επιλογή των εργαζόμενων στην κρατική αγροτική υπηρεσία να απευθυνθούν στον Μιχάλη, αναδεικνύει ότι έλαβαν υπόψη τους τις τοπικές εκφράσεις της κοινωνικής ιεραρχίας με βάση το κόζι. Οι κρατικοί φορείς επομένως αποδέχτηκαν και επιχείρησαν να ενσωματώσουν τους τοπικούς λόγους και τις τοπικές αξίες χάριν του ελέγχου και της εφαρμογής της ΚΑΠ. Με αυτόν τον τρόπο ανέδειξαν ότι η κρατικότητα διαμορφώνεται και από την αμφισβήτησή της σε τοπικό

πλαίσιο προς όφελος μια ευρύτερης ισχύς αλλά όχι παντοκρατορίας, του κράτους (Αστρινάκη 2013, σ. 383-385).

Συγκρουσιακές απόρροιες της γραφειοκρατίας

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η Ελλάδα έγινε πλήρες μέλος της ΕΟΚ το 1981, αν και ο γεωργικός της τομέας είχε αρχίσει να μετασχηματίζεται νωρίτερα μέσα από την άρση των δασμών για τα προϊόντα της σε ευρωπαϊκό επίπεδο και μέσω των δανείων της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων (Germond & Geronymaki 2022, σ. 166). Από το 1981 και μετά, κεντρικό ρόλο στη διανομή των επιδοτήσεων, πέραν της Γεωργικής Υπηρεσίας, έλαβαν οι αγροτικοί συνεταιρισμοί της κάθε κοινότητας, οι οποίοι στην Ελλάδα ήταν περισσότεροι από κάθε άλλη χώρα της ΕΕ, παρά το εξαιρετικά αρνητικό τους ισοζύγιο (Iliopoulos & Valentinov 2012, σ. 15).

Ιστορικά οι αγροτικοί συνεταιρισμοί στην Ελλάδα έχουν περιγραφεί ως απόπειρες «κοινωνικού σχεδιασμού» για τη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών του πληθυσμού, ως κρίσιμα στοιχεία στη συγκρότηση του κράτους και εργαλεία πολιτικής ρύθμισης για την αντιμετώπιση των αποτυχιών της αγοράς (Vlachos 2022, σ. 13). Ο Μανώλης, ένας συνταξιούχος βοσκός, από τα Πεδιανά, μου μετέφερε μια ιστορία από την περίοδο όπου τα χρήματα των επιδοτήσεων διανέμονταν στους κτηνοτρόφους από την Αγροτική Ένωση Συνεταιρισμών του Διάβα. Μου διηγήθηκε ότι είδε έναν «άνθρωπο να παίρνει επτά εκατομμύρια δραχμές επιδότηση», παρά το γεγονός ότι «δεν ζούσε πλέον στο νομό αλλά στην Αμερική». Αντίστοιχα, ο Γιώργης, βοσκός από το Πετροχώρι, μου διαμήνυσε ότι στην «Ένωση ενημέρωναν μόνο τους δικούς τους» για τα νέα προγράμματα στις αρχές της δεκαετίας του '90.

Ευρύτερα έχει καταγραφεί ότι τις δεκαετίες του '80 και του '90, οι ελληνικοί αγροτικοί συνεταιρισμοί μετατράπηκαν σε εργαλεία πολιτικών κομμάτων με γνώμονα τη σημαντική εκλογική δύναμη των αγροτών-μελών στις εθνικές εκλογές, μετασχηματίζοντας το διαπροσωπικό σχήμα πελατειακών σχέσεων μεταξύ πάτρωνα και κατοίκου προς το μοντέλο του «συλλογικού» και «απρόσωπου» κομματικού πάτρωνα και της «συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας» (Herzfeld 2012, σ. 309· Iliopoulos & Valentinov 2012, σ. 17· Mavrogordatos 1997, σ. 2, Spyridakis & Dima 2017, σ. 5· Σωτηρόπουλος 2013, σ. 152-155). Εντός αυτής της συνθήκης σημαντικό ρόλο αρχίζουν να λαμβάνουν γεωπόνοι και επιχειρήσεις γεωπόνων που αποτελούν απαραίτητο συνδετικό κρίκο για τις αποζημιώσεις, τις επιδοτήσεις και τα

σχέδια βελτίωσης που δικαιούνται οι αγρότες, καθώς και οι Αναπτυξιακές Εταιρείες Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ) που ξεκίνησαν τη λειτουργία τους στα τέλη του '80 (Ψαλτόπουλος 2021, σ. 113).

Οι τρεις κύριοι θεσμικοί παράγοντες που διαμόρφωσαν την πρόιμη γραφειοκρατία των επιδοτήσεων μετά το 1981 ήταν η Γεωργική Υπηρεσία, οι Αγροτικοί Συνεταιρισμοί και οι τοπικές αναπτυξιακές εταιρίες ΟΤΑ, οι οποίες έδρασαν σε αλληλεπίδραση με τις τοπικές πραγματικότητες που διαμόρφωναν τις κοινωνικές σχέσεις στις συγκεκριμένες περιοχές. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Gousios (1995, σ. 333) επισημαίνει ότι η αποτυχία της ορθής διαχείρισης και της αντιπροσώπευσης των τοπικών κοινοτήτων από τους νέους θεσμικούς φορείς ανέδειξε τη σημασία της δράσης των οικογενειακών και συγγενικών δικτύων στην υλοποίηση των αγροτικών πολιτικών.

Στην περίπτωση της συγκεκριμένης επαρχίας της Κρήτης σε σχέση με τις κτηνοτροφικές επιδοτήσεις, οι τοπικοί κοζαλήδες, οι πρόεδροι των κοινοτήτων, οι γεωπόνοι της Διεύθυνσης Γεωργίας, οι επιχειρηματίες σχετικά με την κτηνοτροφία και οι διευθυντές των αγροτικών συνεταιρισμών αποτέλεσαν διαμεσολαβητικούς παράγοντες μεταξύ του τοπικού πληθυσμού και του κράτους όπως έχει, αντίστοιχα για την Ήπειρο, καταγράψει η Sarah Green (2008, σ. 260).

Η ίδια η ανάδυση μιας τοπικής γραφειοκρατίας των επιδοτήσεων, που λειτούργησε ως διαμεσολαβητικός κρίκος μεταξύ των κτηνοτρόφων και της ΕΕ, δεν ήταν απόλυτα αντιθετική με τις τοπικές κοινοτικές αξίες της συγγένειας, του δικτύου σχέσεων, της επίκλησης του έθνους ή ακόμα και της διαμεσολάβησης. Ο Herzfeld (1992, σ. 12, 21, 26) άλλωστε έχει αναδείξει ότι «τα οικογενειακά και σωματικά σύμβολα του εθνικισμού» χρησιμοποιούνται ως «ισχυροί συναισθηματικοί μαγνήτες» και μέσα πειθούς από τον συλλογικό γραφειοκρατικό εαυτό, αμφισβητώντας τις αντιθέσεις μεταξύ του συμβολικού και του λογικού και της γραφειοκρατίας ως έκφρασης του ορθολογισμού σε σύγκριση με τις λεγόμενες παραδοσιακές κοινωνίες.

Σύμφωνα με συνομιλητές μου, οι καταπατήσεις, το πανωγράψιμο όπως και η αποψίλωση του Ψηλορείτη, είχαν «θεσμικό κινητήρα», καθώς προωθήθηκαν από τη συναρμογή μεταξύ των ευρωπαϊκών πολιτικών και της τοπικής διαχείρισης τους. Ο Λευτέρης, 60 ετών, συνταξιούχος γεωπόνος και μελετητής στα σχέδια βελτίωσης στην ευρύτερη περιοχή τη δεκαετία του '90, πρόσθεσε στα παραπάνω τη γραφειοκρατικοποίηση του επαγγέλματος του γεωπόνου και της Διεύθυνσης Γεωργίας, οι οποίοι ενώ μέχρι πρότινος «ασχολούνταν με τις καλλιέργειες» στη

συνέχεια «μετατράπηκαν σε μηχανισμό εξυπηρέτησης των επιδοτήσεων». Κατακρίνοντας ευρύτερα την ΕΕ, υπό το πρίσμα των αριστερών του απόψεων, ανέφερε επιπλέον ότι αισθάνεται ηθικός αυτουργός για καταπατήσεις και εκβιαστικές πωλήσεις χωραφιών στις πεδινές περιοχές, καθώς ενημέρωνε τους βοσκούς ότι χρειάζονται χαρτιά ιδιοκτησίας, ενοικιαστήριο ή τίτλο χρησικτησίας για να αυξήσουν τον αριθμό των αιγοπροβάτων τους. Μάλιστα οι κτηνοτρόφοι κατευθύνονταν σε αυτόν από τη Διεύθυνση Γεωργίας, για να υλοποιήσουν σχέδια βελτίωσης, απλά για να μπορέσουν να δηλώσουν παραπάνω «κεφάλια ζώα» προς επιδότηση. Ο Γιάννης, στέλεχος αναπτυξιακής δημοτικής εταιρίας με πιο νεοφιλελεύθερες απόψεις, κατέκρινε εξίσου τη γραφειοκρατικοποίηση των επιδοτήσεων που είχε «ως αποτέλεσμα να έχει αναπτυχθεί ένα σύστημα που δούλευε στην υποβολή δικαιολογητικών», με αποτέλεσμα οι κτηνοτρόφοι «να ψάχνουν διαρκώς τρόπους να καλυφτούν» και να υπάρχουν μη πραγματικά στοιχεία.

Αμφότεροι κατηγόρησαν μεσάζοντες και φορείς που «βγάζουν από τους κτηνοτρόφους», κατακρίνοντας ως λανθασμένες τις γενικότερες κατευθύνσεις των επιδοτήσεων, και όχι τις παρατυπίες των κτηνοτρόφων. Επιπλέον, παρά τις διαφορετικές πολιτικές τους απόψεις, συνέδεσαν ευρύτερα την όξυνση της «βίας και της παραβατικότητας» με τη λογική των επιδοτήσεων και με βίαιες αστυνομικές επιδρομές που οδήγησαν στην άνοδο της οπλοκατοχής, σε μαζικές ζωοκλοπές, στο εμπόριο ναρκωτικών και στη μαστροπεία μεταναστριών από την Ανατολική Ευρώπη, φαινόμενο που «δημιούργησε τη Μαφία» κατά τον Λευτέρη. Ο Γιάννης αντίστοιχα υπέδειξε ως υπαίτιο το σύστημα των επιδοτήσεων και των «διαμεσολαβητών-εμπόρων» για τον «εθισμό» των κατοίκων της περιοχής στην «παρανομία» και για το ότι «παίζανε τις ενισχύσεις στον αέρα», δηλαδή αγόραζαν με αυτά σφαίρες, όπως σημείωσε σχετικά πρόσφατα και ο Herzfeld (2011, σ. 25).

Για τους περισσότερους, οι επιδοτήσεις δεν ευθύνονταν μόνο για το «πανωγράψιμο» και την αποψίλωση του Ψηλορείτη, αλλά και για την αύξηση της «εμπορευματικής ζωοκλοπής και των ναρκωτικών», καθώς ώθησαν τις νέες γενιές των κτηνοτρόφων στην ταύτιση με αγαθά που λειτουργούν ως σύμβολα κύρους. Παραδείγματα εξ αυτών είναι «το μπιστόλι το καλό, διπλό το διαφορεικό το καλό, ακριβά μπουκάλια ούισκι» με βάση τον Αντώνη, όπως παρόμοια παρατήρησαν και οι Χτούρης, Μανώλης & Παπαδάκης (1998, σ. 183), αλλά και ο Dracklé (2005) στην Πορτογαλία όσον αφορά τα ακριβά τζιπ. Αντίστοιχα στο καφεενείο στα Πεδιανά, κάποιοι νέοι βοσκοί μου είπαν ότι «ο καλός βοσκός σήμερα φοράει Hugo Boss ή

Ralph Lauren», δείχνοντας τις μάρκες πάνω στα πουκάμισα τους και συνάμα τη θέληση τους να κάνουν διακριτή μέσα από αντικείμενα την κοινωνική τους θέση.

Σε αυτή τη βάση οι γηραιότεροι συνομιλητές κατέκριναν την ίδια τη λογική της χρηματικής ενίσχυσης ως παράγοντα αλλοτρίωσης. Ο Μιχάλης, ο ηλικιωμένος κοζαλής βοσκός, μου μετέφερε ότι «θα ήταν καλύτερα άμα δεν δίνανε λεφτά αλλά να δίνανε ζωοτροφές και λιπάσματα», καθώς πρόσθεσε με παράπονο ότι «μάθανε οι άνθρωποι στα εύκολα λεφτά» και «διαλύσαν οι οικογένειες, με θωρείς... Μονάχος κάθομαι επά». Αντίστοιχα, και άλλοι βοσκοί κατέκριναν τις ευκολίες της σύγχρονης κτηνοτροφίας, εξαιτίας των ευκολιών της τεχνολογίας και της μαζικής υποτιμημένης εργασίας των μεταναστών, όπως αντίστοιχα έπραξαν και συνομιλητές του Καλαντζή (Kalantzis 2019, σ. 45) στα Σφακιά, αναφερόμενοι σε «κρατικούς υπαλλήλους» που περνάνε τον χρόνο τους στο καφενείο.

Έχει υποστηριχθεί ότι στις συγκεκριμένες περιοχές της Κρήτης, «τα αντιτιθέμενα πεδία εξουσίας» συγκρότησαν τοπικά «ιδιώματα κρατικότητας» (Αστρινάκη 2013, σ. 367, 385), τα οποία συμπεριέλαβαν θραύσματα των πάγιων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών πρακτικών ανά τόπο. Όπως μου είπε ο Λευτέρης, «οι ευρωπαϊκές πολιτικές δεν σχεδιάστηκαν όπως σε έναν πίνακα», αλλά έλαβαν μορφή και προσαρμόστηκαν στις ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες και στους φορείς της περιοχής. Το γραφειοκρατικό σύστημα των επιδοτήσεων που άρχισε να εγκαθιδρύεται στις αρχές της δεκαετίας του '80 φαίνεται να μετασχημάτισε τις ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις της περιοχής, τότε κατακρίνοντας και τότε ενσωματώνοντας πρακτικά τις σχέσεις κύρους που βασίζονται στη συγγένεια και στον κύκλο γνωριμιών.

Με βάση τους συνομιλητές μου, νέες μορφές πελατειακών σχέσεων, διαφθοράς και παράνομων δραστηριοτήτων προέκυψαν μέσα από αυτήν τη διαδικασία. Οι τοπικοί διαμεσολαβητές μετασχηματίστηκαν σταδιακά σε πολιτικούς, θεσμικούς ή επιχειρηματικούς φορείς που ρύθμιζαν την πρόσβαση στις επιδοτήσεις, δρώντας ως διαμεσολαβητές ανάμεσα στον πληθυσμό και στα αγροτικά προγράμματα της ΕΕ. Αυτό δεν σημαίνει ότι η αξία του δικτύου κοινωνικών σχέσεων που υπάγεται σε άνδρες με κύρος εξαλείφθηκε. Συχνά όμως, μετατράπηκε από κοινωνικό (Bourdieu 1986, σ. 21-22), σε πολιτικό κεφάλαιο (Casey 2008) χάριν εξυπηρετήσεων ως ανταπόδοση για πολιτική και εκλογική επιρροή (Herzfeld 1992, σ. 203).

Οι περισσότεροι συνομιλητές μου εξέφρασαν κριτικές σκέψεις περί διαφθοράς αλλά από διαφορετικές θέσεις. Ο Αντώνης, η Αρετή και ο Λευτέρης που είχαν δηλώσει ξεκάθαρα αριστερές πολιτικές απόψεις, φάνηκε ότι προσδοκούσαν την ανατροπή των τότε κυρίαρχων ελίτ για χάριν πιο ισότιμων μορφών εκπροσώπησης (Pardo 2018, σ. S61). Ο Γιάννης, ο αξιωματούχος της αναπτυξιακής εταιρείας, και ο Κώστας, ο υπεύθυνος του μελετητικού γραφείου, άσκησαν κριτική στην εμπλοκή των κυβερνήσεων στον τρόπο λειτουργίας του συστήματος των επιδοτήσεων, μιλώντας για υπανάπτυξη και επιδιώκοντας έναν «ορθολογικό αναπτυξιακό σχεδιασμό» για την περιοχή. Η διαφορά ήταν ότι ο Γιάννης επέρριψε αυτήν την κατάσταση στον «Γερμανό με τη βιομηχανία που δεν μας άφησε να αναπτυχθούμε», ενώ ο Κώστας στην «κομπιναδόρική» λογική των Ελλήνων.

Ο Μανώλης, ο συνταξιούχος βοσκός από τα Πεδιανά, κατέκρινε ορισμένες έκδηλες παρατυπίες κτηνοτρόφων που κατάγονταν στα ορεινά και όσων δεν ζούσαν πια στην περιοχή και συνέχιζαν να λαμβάνουν επιδοτήσεις. Παρ' όλα αυτά οι περισσότεροι βοσκοί συνομιλητές μου επέλεξαν να εστιάσουν περισσότερο κριτικά στο ίδιο το περιεχόμενο της πρώιμης ευρωπαϊκής αγροτικής πολιτικής, όπως σχηματίστηκε μέσα από τις υπερεθνικές πολιτικές τεχνολογίες και τεχνικές για τη διαμόρφωση του αγροτικού χώρου στις αρχές της δεκαετίας του '80. Αντί να εστιάσουν στην καταγγελία των διαμεσολαβήσεων και των παρατυπιών, υπερασπίστηκαν τις άτυπες αναδιανεμητικές διαδικασίες, οι οποίες τροφοδοτούσαν μέσω ιεραρχικών δικτύων κοινωνικών σχέσεων τις κοινότητες τους και τις εθιμικές τους κρατικές (Τσαντηρόπουλος 2007, σ. 181).

Κεφάλαιο 4. Ψηφιακές χαρτογραφήσεις και ανύπαρκτα πρόβατα

Αποκλίσεις ψηφιακών χαρτογραφήσεων

Ο Μανώλης ήταν ένας συνταξιούχος βοσκός που είχε μεγαλώσει και ζούσε στα Πεδιανά, ένα πεδινό χωριό κοντά στο χωριό καταγωγής μου. Ένα βράδυ που τον επισκέφτηκα στο σπίτι του, ενώ τα έφηβα αγόρια της οικογένειας έδειχναν στα κινητά τους βίντεο φίλους τους να πυροβολούν με καλάσνικοφ στον αέρα, ο γιος του Μανώλη μου μετέφερε την εξής μαντινάδα για τη διαμονή μου στην Αθήνα: «Στα όρη ζει η μοναξιά, ετσά το λένε όλοι, μα εγώ την εσυνάντησα σε μια μεγάλη πόλη». Αντίστοιχα και ο Μανώλης, παρόλο που χαιρόταν για το ενδιαφέρον μου για τον τόπο και την κτηνοτροφία, συχνά κατηγορούσε τις σπουδές «που παίρνουν τα παιδιά από το χωριό». Παράλληλα, πίστευε ότι η γη «κρατά» τους νέους στον επαρχιακό τόπο καταγωγής, όπως μου υπενθύμιζαν διαρκώς οι εκκλήσεις του να επιστρέψω στην περιοχή για να φροντίσω «την περιουσία» μου, πρακτική που ο Καλαντζής (Kalantzis 2019, σ. 32) σημείωσε ότι καθορίζει την εντοπιότητα σε ορεινές κοινότητες των Χανίων.

Ο Μανώλης μου αφηγήθηκε ότι την πρώτη περίοδο των επιδοτήσεων υπήρχαν κυρίως «πανωγραψίματα στα ορεινά», καθώς «βοηθούσαν ο ένας τον άλλο». Αιτιολόγησε αυτήν τη δήλωσή του στο ότι οι περισσότερες οικογένειες ήταν κτηνοτροφικές με πολλά αιγοπρόβατα στα ορεινά και έτσι «αλληλοκαλύπτονταν» πιο εύκολα στις απομακρυσμένες περιοχές που βρίσκονταν. Τα Πεδιανά είχαν επί το πλείστον γεωργική παραγωγή με την εξαίρεση «δώδεκα αληθινών κτηνοτροφικών οικογενειών», όπως μου μετέφερε ο συνομιλητής μου, τονίζοντας παράλληλα ότι «σήμερα όλοι δηλώνουν βοσκοί, στα χαρτιά πια φαίνονται 50 στο χωριό».

Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, μετά από μια περίοδο υψηλού πλεονάσματος της αγροτικής παραγωγής, υπήρξε αναδιάρθρωση των κατευθύνσεων για τις επιδοτούμενες ορεινές και μειονεκτικές περιοχές σχεδόν ταυτόχρονα με τις μεταρρυθμίσεις Agenda 2000, οι οποίες προώθησαν ένα πολυδιάστατο μοντέλο πολιτικών ενάντια στην περιβαλλοντική υποβάθμιση και υπέρ ενός γεωργικού μοντέλου «βιώσιμης ανάπτυξης», που δεν θα επικεντρώνεται στην εντατικοποίηση της παραγωγής (Gray 2010, σ. 47-48· Spyridakis & Dima, 2017, σ. 4).

Η «μεταρρύθμιση Φίσελερ» το 2003 εισήγαγε την ενιαία ενίσχυση ανά εκμετάλλευση, που σηματοδότησε την αποσύνδεση της επιδότησης από την παραγωγή· την πολλαπλή συμμόρφωση των αγροκτηνοτρόφων σε κριτήρια σχετικά

με το περιβάλλον και την υγεία των ζώων· τη σταδιακή μείωση των άμεσων ενισχύσεων· το σύστημα παροχής συμβούλων σε σχέση με τις επιδοτήσεις· το ολοκληρωμένο σύστημα διαχείρισης και ελέγχου (ΟΣΔΕ)· τη διαχείριση των επιδοτήσεων σε επίπεδο περιφέρειας· το σύστημα του ηλεκτρονικού μητρώου (Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης 2009· Τσίντζουρα 2024, σ. 18-19). Η εισαγωγή συγκεκριμένων πολιτικών έχει σχολιαστεί από την Kovacs (2021, σ. 338) ως «τεχνολογία του ελέγχου», που εντείνει την κατεύθυνση της ιδιωτικοποίησης και της εξατομίκευσης των αγροτών.

Σε αυτό το πλαίσιο προτάθηκαν ειδικές διατάξεις για την αντιμετώπιση της διαφθοράς (Guyomard & Bris 2003) και «παρατυπιών» από το Συμβούλιο της ΕΕ (2013), ενώ παράλληλα, συστάθηκε η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Καταπολέμησης της Απάτης (OLAF) για να ελέγχει αν υπήρξε «απάτη, διαφθορά ή οποιαδήποτε άλλη παράνομη δραστηριότητα» εις βάρος της ΕΕ (Ευρωπαϊκή Ένωση 2021). Η ευρύτερη μετατόπιση όμως προς μια «πολυλειτουργική ΚΑΠ», δεν ήταν ομαλή, καθώς υπήρξαν δυσκολίες στην τοπική εφαρμογή της αλλά και δυναμικές διαμαρτυρίες του αγροτικού πληθυσμού απέναντι στην αναδιάρθρωση, οι οποίες άντλησαν ισχύ και από τη συμμετοχή συνδικαλιστών (Δούκας 2018, σ. 223) και επιχειρηματιών εκπροσώπων των αγροτών στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τη Γεωργία (Germond & Geronymaki 2022, σ. 163).

Η βούληση του κράτους για γνώση των περιοχών φαίνεται να συνδέεται με την ευρύτερη «ταξινομητική λογική» που το διακρίνει (Appadurai 1993, σ. 244). Όπως έχει καταγράψει ο Crais (2005, σ. 63) στην εθνογραφική του έρευνα για τη Νότια Αφρική, οι χάρτες και η απογραφή του πληθυσμού δύναται να δράσουν καταλυτικά για την κατασκευή κοινωνικών κατηγοριών που χρησιμεύουν στη γραφειοκρατική οργάνωση του χώρου, πρακτική που έχει καταγραφεί και ως μέρος των πρακτικών «του διαρκούς εξελισσόμενου σχεδίου της αναγνωσιμότητας» του κράτους (Scott 1998, σ. 80, 183). Με βάση τις Das και Poole (2024, σ. 9) οι πρακτικές γραφής, δηλαδή, τα κρατικά έγγραφα και η συλλογή στατιστικών δεδομένων αποτελούν μεθόδους διαχείρισης του πληθυσμού και μορφές συγκρότησης του κράτους, καίτοι συχνά οι διαδικασίες αυτές παράγουν ακαταληπτότητα και όχι αναγνωσιμότητα.

Η απόπειρα ταξινόμησης του πληθυσμού των ζώων αναδύθηκε μέσα από τα σκουλαρίκια, τα οποία αποτελούν ειδικά ενώτια που οφείλουν να φέρουν στο αυτί τα αιγοπρόβατα προκειμένου να ταυτοποιούνται και να ελέγχονται από τον ΟΠΕΚΕΠΕ.

Από το 1990 το σύστημα σήμανσης και καταγραφής των αιγοπροβάτων είχε τεθεί ως προϋπόθεση για όλους τους κτηνοτρόφους της ΕΕ, πρακτική που δεν είχε εφαρμοστεί στην Ελλάδα έως και το 2005. Στη συνέχεια, σε όλα τα αιγοπρόβατα που γεννήθηκαν μετά την 1^η Ιανουαρίου του 2010 έγιναν υποχρεωτικά τα ηλεκτρονικά ενώτια στα πρότυπα του Διεθνούς Οργανισμού Τυποποίησης (ISO) και η καταγραφή όλων των μητρώων σε ηλεκτρονική βάση δεδομένων (Ευρωπαϊκή Ένωση 2004).

Ένας άλλος στόχος των σύγχρονων κρατών είναι να απλοποιήσουν και να κωδικοποιήσουν την ιδιοκτησία γης, δημιουργώντας ομοιογενείς εκτάσεις με καθορισμένους ιδιοκτήτες. Αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχουν παραδείγματα χωρών, όπως η Κροατία, όπου η ψηφιοποίηση της χαρτογράφησης της ιδιοκτήτης γης κρίθηκε ως προαπαιτούμενο για την ένταξή της στην ΕΕ (Schueter 2008). Όπως επισημαίνει ο Scott (1998, σ. 36) στην έρευνα του για τη νοτιοανατολική Ασία, ο κτηματολογικός χάρτης αποτελεί το αποκορύφωμα αυτής της απλοποίησης, καθώς καταγράφει τις ιδιοκτησίες γης με ακρίβεια και τις συνδέει με ιδιοκτήτες υπεύθυνους για την πληρωμή των φόρων τους. Η ανάδυση των πολλαπλών μορφών κυβερνητικότητας και η ψηφιοποίηση των δεδομένων μετασχημάτισε γενικότερα τους τόπους και τις αρχιτεκτονικές της ποσοτικοποίησης και της στατιστικής, καθώς πλέον αυτές δεν αποτελούν αποκλειστικές αρμοδιότητες του κράτους αλλά διασπείρονται σε πολλαπλούς φορείς (Korper & Knox 2024· Secchi κ.ά. 2024, σ. 308).

Η ιστορική διαδρομή της κτηματογράφησης στην Ελλάδα αποτέλεσε μια εξαιρετικά αργόσυρτη και κοστοβόρα διαδικασία που ξεκίνησε το 1990 με πιλοτικά προγράμματα και διαρκεί έως και σήμερα (Χατζημιχάλης 2017, σ. 78). Η σταδιακή ψηφιοποίηση του αγροκτηνοτροφικού τομέα με την ψηφιακή χαρτογραφική βάση δεδομένων ξεκινά το 2009 ως ευρωπαϊκή απαίτηση και εντάθηκε το 2011 ως προϋπόθεση του πρώτου Μνημονίου (Μητροπούλου 2016, σ. 15, 35) που εμπεριείχε, μεταξύ άλλων, ευρύτερες κατευθύνσεις για «την πρόληψη και την καταπολέμηση της απάτης και της διαφθοράς» (Ελληνική Δημοκρατία 2010). Οι Ευρωπαϊκοί Κανονισμοί καθιστούν υποχρεωτική τη χρήση γεωτεμαχίων αναφοράς για την αποφυγή επικαλύψεων και επαναλήψεων, με τα συστήματα να απαιτούν ετήσια χαρτογραφική ενημέρωση για να συμβαδίζουν με τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις και να αναγνωρίζουν τις μη επιλέξιμες εκτάσεις προκειμένου να πιστοποιηθεί η πληρωμή των ενισχύσεων (Παπαηλία 2015, σ. 41-54).

Αυτές οι απόπειρες χαρτογράφησης, ελέγχου και αναγνωσιμότητας των αγροτικών γαιών και ζώων που προωθήθηκαν από την ΕΕ από το 1992 και μετά, τέθηκαν σε εφαρμογή από τον ΟΠΕΚΕΠΕ μεταγενέστερα στο πλαίσιο της προσμέτρησης των αποδόσεων της ΚΑΠ και των περιβαλλοντικών πολιτικών. Η Li (2014, σ. 589) επισημαίνει ότι η γη καθίσταται «επενδύσιμη» μέσα από τη «συναρμογή ετερογενών στοιχείων» που συμπεριλαμβάνουν «υλικές ουσίες, τεχνολογίες, λόγους και πρακτικές». Οι σύγχρονες ευρωπαϊκές πολιτικές έχουν μετατοπιστεί από ένα μοντέλο παραγωγικότητας σε ένα πολυλειτουργικό μοντέλο που λαμβάνει υπόψη τα περιβαλλοντικά ζητήματα, την ποιότητα των προϊόντων και του οικολογικού αγροτουρισμού που αναλογίζεται τη διαχείριση της γης (Demossier 2011, σ. 121). Αυτό που επιχειρείται λοιπόν, δεν είναι απλά ο έλεγχος και η πειθάρχηση αλλά η κατασκευή νέων, «υπεύθυνων, επιχειρηματικών, περιβαλλοντικών» υποκειμένων που συμμορφώνονται στις αγροτικές πολιτικές, ενεργητικά, ανταγωνιστικά και επιχειρηματικά εμπλεκόμενων με περιβαλλοντικά προγράμματα και αναπτυξιακές πολιτικές δια μέσω προσωποποιημένων ψηφιακών εφαρμογών και πλατφορμών (Konacs 2021, σ. 392· Stoustrup 2021, σ. 2476).

Οι πλατφόρμες αυτές, εντάσσονται στα νέα «ψηφιακά οικοσυστήματα» που «δεδομενοποιούν», «εμπορευματοποιούν» και «διακρίνουν» (Secchi κ.ά. 2024, σ. 309), στην κατεύθυνση μιας ψηφιακής διακυβέρνησης που δίνει έμφαση στην ανταπόκριση σε πραγματικό χρόνο στα αναδυόμενα προβλήματα και όχι στα προληπτικά μέτρα, ευθυγραμμιζόμενη με τη λογική της «κοινωνίας του ελέγχου» του Deleuze (Chandler 2019, σ. 37). Αυτές οι νέες μορφές διακυβέρνησης, προωθούν την ατομική ευθύνη και επικεντρώνονται στην ενδυνάμωση των ατόμων που ζουν στον αγροτικό χώρο ως ενεργών και υπεύθυνων πολιτών που οφείλουν την «ορθολογικότητα της διακυβέρνησης», εκπληρώνοντας τις ανταποδοτικές τους υποχρεώσεις μέσα από την επιχειρηματοποίηση των κοινοτήτων τους (Rose 1996, σ. 158-160· Stoustrup 2021, σ. 2484, 2486).

Τα ψηφιακά συστήματα εισάγονται όλο και συχνότερα στο πλαίσιο της «ακεραιότητας, της διαφάνειας και της καταπολέμησης της διαφθοράς» από το Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης στην κατεύθυνση της «βιώσιμη ανάπτυξης» (Doukas κ.ά. 2022, σ. 83-85), επιτρέποντας πιο στοχευμένες παρεμβάσεις πειθαρχικού και ελεγκτικού χαρακτήρα δια μέσω της οικειοθελούς πρόσβασης των πολιτών στο κράτος μέσω ηλεκτρονικών πλατφορμών (Εμμανουηλίδης 2023). Όπως αναφέρουν οι Mezzadra και Neilson (2024, σ. 19-20), χρησιμοποιώντας το

παράδειγμα του Deleuze για τους αυτοκινητόδρομους, οι «υποδομιακές λεωφόροι» των πλατφορμών, «εντείνουν τη διασυνδεσιμότητα» ενώ παράλληλα αυξάνουν «τα μέσα ελέγχου».

Η ψηφιοποίηση, για επαγγελματίες συμβούλους στο νησί με τους οποίους συνομίλησα, θεωρείται ότι εξασφαλίζει τη διαφάνεια και νομιμότητα στη διαδικασία των επιδοτήσεων. Στη διαδικασία του ψηφιακού μετασχηματισμού αποδίδονται εγγενείς δυνάμεις ελέγχου, που εξαλείφουν πιθανές αβλεψίες, λάθη και παρατυπίες που καταλογίζονται σε «κουμανταδόρους της περιοχής».

Δεν έχουν όμως όλοι την ίδια άποψη. Για κάποιους, ο ψηφιακός μετασχηματισμός όχι μόνο επιτρέπει αλλά και ενθαρρύνει τις παρατυπίες ενισχύοντας τον ρόλο μεσαζόντων, όπως μελετητικών γραφείων, στη διαδικασία. Τον πρόεδρο του συλλόγου κτηνοτρόφων του δήμου, τον Γιάγκο, τον συνάντησα αρχικά σε μια προεκλογική συγκέντρωση του κυβερνώντος κόμματος στο ορεινό κτηνοτροφικό χωριό καταγωγής του, τα Σαλιανά, και μια μέρα μετά συζητήσαμε εκτεταμένα σε ένα καφενείο στο Διάβα, όπου του πήρα συνέντευξη σε ένα τραπέζι με πράσινη τσόχα που έπαιζε χαρτιά. Ο Γιάγκος, φορούσε και αυτός ένα πουκάμισο Ralph Lauren και ήταν θετικά προσκεείμενος προς τον τότε Υπουργό Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, τον Λευτέρη Αυγενάκη, υπερασπιζόμενος την απόφαση των κρητικών συλλόγων αγροκτηνοτρόφων να μην συμμετέχουν στις αγροτικές κινητοποιήσεις του 2023.

Στο πλαίσιο της συζήτησής μας, κατηγόρησε τον ΣΥΡΙΖΑ, «για τη λεηλάτηση των εθνικών επιδοτήσεων» από το 2016 και μετά. Ο Γιάγκος υπερασπίστηκε όλους τους κτηνοτρόφους της Κρήτης αναφέροντας την υψηλή γεννητικότητα της περιοχής και, σε αντίθεση με τους επαγγελματίες αγροτικούς συμβούλους, εντόπισε το πρόβλημα των ανύπαρκτων προβάτων στην εκκίνηση μιας νέας ψηφιακής πλατφόρμας για το αγροτικό μητρώο, «χωρίς έλεγχο από κανέναν» και στα μελετητικά γραφεία που «έχουν παραμερίσει τους συλλόγους». Επιπλέον, αναφέρθηκε ότι στην περίπτωση της επιδότησης μεταφορικού ισοδύναμου, δηλαδή του μέτρου που επιδιώκει την εξίσωση του κόστους μεταφοράς ανάμεσα στις θαλάσσιες και χερσαίες μεταφορές, που έγινε τεράστιος όγκος αιτήσεων «στην ανεξέλεγκτη πλατφόρμα» με αποτέλεσμα να διακοπεί στην Κρήτη.

Αντίστοιχα, συνομιλητές μου που εργάζονταν ως σύμβουλοι αγροτικών επιχειρήσεων επισήμαναν ότι γίνανε «άπειρες δηλώσεις με ένα κλικ στο gov.gr», σχεδόν χωρίς έλεγχο με βάση το κτηματολόγιο και διασύνδεση με άλλες αρχές. Από

την πλευρά τους, κτηνοτρόφοι, ακολούθησαν την παρότρυνση μελετητών για να αιτηθούν συμμετοχή στο πρόγραμμα και έλαβαν συνολικά 15.000 ευρώ επιδότηση, χωρίς να γνωρίζουν καν τα προαπαιτούμενα.

Όπως έχει σημειωθεί ευρύτερα από τον Foucault (2011, σ. 166) η υπαγωγή της ζωής σε τεχνικές υπολογισμού και η χρήση αυτής της γνώσης για το μετασχηματισμό της, δεν αναιρεί ότι κάποιες εκφάνσεις της θα συνεχίσουν να διαφεύγουν της εξουσίας. Επιπλέον έχει αναδειχθεί και σε άλλες περιπτώσεις, ότι η αλληλεπίδραση μεταξύ ιδιωτικών και δημοσίων φορέων ωθεί την εισαγωγή ψηφιακών τεχνολογιών στην κτηνοτροφία (Pauschinger & Klauser 2022, σ. 224-225), αλλά η χρήση τους δεν εγγυάται αυτόματα την καταπολέμηση της διαφθοράς και δύναται να δημιουργήσει διακρίσεις και να πλήξει δικαιώματα προσωπικών δεδομένων (Ponti κ.ά. 2022, σ. 113-114).

Στο πλαίσιο της ευρύτερης ψηφιακής αναδιάρθρωσης της αγροτικής παραγωγής, ερευνητές έχουν εντοπίσει ζητήματα όπως το ψηφιακό χάσμα μεταξύ μεγάλων και μικρών αγροκτημάτων, η έλλειψη ψηφιακών δεξιοτήτων μεταξύ των αγροτών και οι ανησυχίες για την ιδιωτικότητα και την ιδιοκτησία των δεδομένων (Ehlers κ.ά., 2022· Gabriel & Gandorfer, 2022). Ο Γιώργης, συνομιλητής μου βοσκός, λέγοντας ότι «αλλιώς ήταν με το βιβλιάριο», μου επισήμανε ότι δεν γνωρίζει να χρησιμοποιεί τις ψηφιακές τραπεζικές και αγροτικές υπηρεσίες, με αποτέλεσμα να τον ενημερώνει ο γιος του, όπως και τα μελετητικά γραφεία για τυχόν εξελίξεις. Επιπλέον, ο ίδιος συνομιλητής παρόλο που μου έδειξε με ενθουσιασμό τις νέες κάμερες που είχε τοποθετήσει στο υπόστεγό του εξαιτίας του κινδύνου της ζωοκλοπής, μιλώντας για τα κινητά έξυπνης τεχνολογίας ανέφερε ότι: «με αυτά τα μαραφέτια θα μας βάζουν να τους δείχνουμε οι ίδιοι τα πρόβατα στο τέλος».

Το προσωπικό αγροτικό μητρώο, που πλέον λειτουργεί στην πλατφόρμα «Ενιαία Ψηφιακή Πύλη της Δημόσιας Διοίκησης (gov.gr)», φαίνεται να επιχείρησε τη συγκρότηση μιας κοινωνικής αμεσότητας, οικειότητας και αυτοδιάθεσης προς το κράτος και τον έλεγχο μέσω της εξατομικευμένης πρόσβασης σε μια πλατφόρμα, στοιχείο που επεκτάθηκε καθοριστικά στο σύνολο των δημόσιων υπηρεσιών τα επόμενα χρόνια (Εμμανουηλίδης 2023). Όπως σημειώθηκε, οι ψηφιακοί μετασχηματισμοί δεν εξάλειψαν το φαινόμενο του πανωγραφίσματος αλλά το επέκτειναν υπό νέες μορφές και πρακτικές, μετασχηματίζοντας παράλληλα τους τρόπους υποκειμενοποίησης των κτηνοτρόφων, όπως θα επιχειρήσω να αναδείξω στη συνέχεια.

Νέοι αγρότες στα χαρτιά και πρόβατα που δεν υπάρχουν

Οι διαδικασίες ψηφιοποίησης και η εισαγωγή της κουλτούρας του ελέγχου στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών αγροτικών πολιτικών έδρασαν σε συνδυασμό με την αναδιάρθρωση των εθνικών και τοπικών φορέων τους. Ο Μάρκος, ο κτηνίατρος και επιχειρηματίας κτηνοτρόφος, στις κουβέντες μας συχνά αναφερόταν στους «Γερμανούς που όλο βγάζουν». Επίσης κάποια στιγμή όταν συζητούσαμε για τις παρατυπίες στις επιδοτήσεις, τη γραφειοκρατία και το κλείσιμο των συνεταιριστικών παραγωγικών μονάδων ανέφερε τα εξής «Τα ξεπουλάνε όλα. Δεν πληρώσανε όταν έπρεπε οι Τούρκοι και οι Γερμανοί, και ήρθανε μετά οι ρουφιάνοι και οι δωσίλογοι».

Ο συνομιλητής μου φάνηκε να χρησιμοποιεί την κοινωνική ποιητική που συνένωνε τα «μεγάλα ιστορικά δράματα» με την ιστορία της ΚΑΠ, όπως είχαν πράξει πρόσφατα και εκφράσεις του κινήματος ενάντια στη λιτότητα, αποδίδοντας την «κακοδιαχείριση» και τη «διαφθορά» των κυβερνώντων στην μίανση και στην έλλειψη απόδοσης δικαιοσύνης απέναντι στους εξωτερικούς κατακτητές του ελληνικού έθνους, όχι μόνο εξ Ανατολής αλλά και εκ της Δύσης (Herzfeld 2016, σ. 52· Kalantzis 2016, σ. 28).

Ο Graeber (2011) υποστήριξε ότι το χρέος λειτούργησε ως μηχανισμός ελέγχου μέσω προγραμμάτων διαρθρωτικής προσαρμογής και προώθησε σκληρά μέτρα λιτότητας και ιδιωτικοποιήσεις δημοσίων φορέων, όπως παρατηρήθηκε στην Ελλάδα. Η επιτακτικότητα της εφαρμογής της αναδιάρθρωσης της ΚΑΠ προς ένα πολυπαραγοντικό μοντέλο στο πλαίσιο των ψηφιακών, περιβαλλοντικών και βιώσιμων προτύπων και ελέγχων, διαφαίνεται και μέσα από τον μετασχηματισμό των τοπικών διαδικασιών διαχείρισης των επιδοτήσεων που επιβλήθηκαν από υπερεθνικές συμφωνίες δανεισμού και υποχρεώσεων. Το κύκνειο άσμα των αγροτικών συνεταιρισμών, ως κεντρικών φορέων διαχείρισης των επιδοτήσεων ήρθε το 2011, όπου στο πλαίσιο των μνημονιακών υποχρεώσεων και με βάση το άρθρο 2 του νόμου 4015/2011 συγκροτήθηκε το Εθνικό Μητρώο Αγροτικών Συνεταιρισμών που έθεσε πολλαπλά κριτήρια για την αναγνώριση των συνεταιριστικών οργανώσεων, θέτοντας εκτός λειτουργίας πάνω από 5000 συνεταιρισμούς.

Αυτό το κενό διακυβέρνησης στην εποχή «των αλληλοεπικαλυπτόμενων καθεστώτων κυριαρχίας» (Galemba 2008, σ. 21), επιχειρήθηκε να καλυφθεί από τη συγκρότηση ενός επίσημου συστήματος παροχής συμβούλων σε γεωργικές εκμεταλλεύσεις, ενώ παράλληλα, υπήρξε αύξηση της χρηματοδότησης για τους νέους

αγρότες μέσω της χρήσης του ταμείου του Εθνικού Αποθέματος (Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης 2013). Το Σύστημα Παροχής Συμβουλών σε γεωργικές εκμεταλλεύσεις (ΣΠΣΓΕ) θεσμοθετήθηκε το 2018, που όρισε «νομικά πρόσωπα, ιδίως, του αστικού, εμπορικού ή συνεταιριστικού δικαίου και οι ατομικές επιχειρήσεις» για να παρέχουν «εξειδικευμένες συμβουλευτικές υπηρεσίες στους γεωργούς» (Εφημερίδα της Κυβερνήσεως 2018).

Συνομιλητές μου, ειδήμονες και επαγγελματίες της γεωργικής συμβουλευτικής, σημείωναν ότι η «ανάγκη να γίνουν τα πράγματα πιο τεχνοκρατικά, χρησιμοποιώντας τη σύγχρονη τεχνολογία και κυρίως την ψηφιοποίηση των αγροτεμαχίων», οδήγησαν σε μεγάλες αλλαγές όσον αφορά τη διαχείριση των επιδοτήσεων. Η έλλειψη ψηφιακών γνώσεων από το ντόπιο προσωπικό του μεγαλύτερου ποσοστού των τοπικών αγροτικών συνεταιρισμών, οδήγησε στην αντικατάστασή τους από τις ιδιωτικές εταιρίες των γεωργικών συμβούλων που υπάχθηκαν στον ΕΛΓΟ-ΔΗΜΗΤΡΑ, και έπρεπε να πιστοποιηθούν για την καταλληλότητά τους μέσα από εξετάσεις στα Κέντρα Υποδοχής Δηλώσεων (ΚΥΔ). Σε όλη την κρητική επαρχία και στις πόλεις αναδύθηκαν μελετητικά γραφεία, τα οποία αντικατέστησαν όσους αγροτικούς συνεταιρισμούς που δεν μπόρεσαν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα των ψηφιακών και περιβαλλοντικών προτύπων, και να πιστοποιηθούν. Αξίζει να σημειωθεί ότι έρευνες σε σχέση με την εισαγωγή «έξυπνων» ψηφιακών εργαλείων στη γεωργία σε άλλες χώρες, ανέδειξαν κενά μεταξύ των ιδιωτικών συμβουλευτικών υπηρεσιών που κατείχαν την τεχνολογική γνώση αλλά όχι τη γεωργική εμπειρία, και των αγροτών και των κατοίκων που στερούνταν των ψηφιακών γνώσεων (Eastwood κ.ά 2017, σ. 2-4).

Στην ίδια κατεύθυνση ο Μάρκος, μου μίλησε για «καλλιέργεια επιδοτήσεων» που ώθησε ο γραφειοκρατικός, και πλέον ψηφιακός, τους σχεδιασμούς, καθώς ενέπλεξε σε αυτές «κόσμο που δεν είχε καμία σχέση με την κτηνοτροφία και βρίσκονταν επί το πλείστον σε γραφεία». Στην έρευνα της για τις επιδοτήσεις στην Ουγγαρία η Kovacs (2021, σ. 398-402), αναφέρθηκε σε μιας μορφής «γραφειοκρατική βία» και στην τεχνολογική εξέλιξη, που οδήγησαν στην αποσύνδεση των αγροκτηνοτρόφων από τις αγροτικές διαδικασίες εξαιτίας των επιδοτήσεων, κατασκευάζοντας τους «απόντες αγρότες». Αντίστοιχα ορισμένοι συνομιλητές του Καλαντζή (Kalantzis 2019, σ. 221), στα Σφακιά αναφέρθηκαν στους «νεό-βοσκούς» ή αλλιώς «μισθωτούς» προκειμένου να αναδείξουν την αυξημένη

εξάρτηση της κτηνοτροφίας από την γραφειοκρατία και στη μετατροπή των βοσκών σε «εργαζόμενους της ΕΕ».

Η συγκεκριμένη διαπίστωση δύναται να συνδεθεί με τις εθνογραφικές έρευνες του Γκιντίδη (Gkintidis 2014, σ. 8· Gkintidis 2016, σ. 477) που ανέδειξαν ότι οι επιδοτήσεις συνδέονται με μια διαδικασία ταύτισης της ΕΕ με την προσφορά χρήματος, η οποία διαδόθηκε σταδιακά από το εθνικό στο τοπικό επίπεδο και φυσικοποιήθηκε ως πρακτική. Σε αυτό το πλαίσιο η έρευνα των Alheit κ.ά. (1998, σ. 201) επισήμανε ότι οι αγροκτηνοτροφικές χρηματοδοτήσεις ανέδειξαν την ΕΕ ως «συνέταιρο» απέναντι στο ελληνικό κράτος για τους συνεταιρισμούς κτηνοτροφικών κοινοτήτων στην ορεινή Κρήτη. Από την πλευρά του, υψηλόβαθμος αξιωματούχος στο Ηράκλειο, μου επισήμανε ότι οι αγροκτηνοτρόφοι βλέπουν την ΕΕ «σαν μια αγελάδα με γάλα που το αρμέγουν, το οποίο το θεωρούν ότι είναι και δικό τους και μόνο δικό τους!», σε παρεμφερή κατεύθυνση με τον Dracklé (2005, σ. 207) που αναφέρθηκε σε «γιγάντια μηχανή διανομής χρημάτων» όσον αφορά την αντίληψη των αγροτών στη νότια Πορτογαλία.

Οι αγροκτηνοτρόφοι εμπλέκονται σε αυτή τη διαδικασία με σκοπό την επιβίωσή τους και, κυρίως, την εξασφάλιση της επιβίωσης των παιδιών τους σε συνθήκες κρίσης και αυξημένης αβεβαιότητας. Την πρώτη φορά που επισκέφτηκα το υπόστεγο του Γιώργη στο πεδινό χωριό Λιοτρύβι, ταΐσαμε τα αιγοπρόβατα με μπάλες από ξερό τριφύλλι, από κοινού με τη σύζυγο του, Αγάπη και το γιο τους, τον Μανούσο. Στη συνέχεια καθίσαμε στο σπιτάκι που κοιμόντουσαν κάποια βράδια, αντί της κύρια κατοικίας τους, προκείμενου να διασφαλίσουν ότι δεν θα τους έκαναν κάποια επιδρομή για να κλέψουν τα ζώα. Ενώ το κατσικίσιο γάλα έβραζε για να γίνει τοπικό μαλακό τυρί που ονομάζεται τυροζούλι δίπλα σε μια εικόνα που έδειχνε τον Ιησού ως ποιμένα, ο Γιώργης, η Αγάπη και λιγότερο ο Μανούσος άρχισαν να μου διηγούνται την ιστορία του πώς δήλωναν σχεδόν 1000 αιγοπρόβατα χάριν της επιδότησης, ενώ είχαν μόλις 250 στην πραγματικότητα. Ο Γιώργης δήλωνε σχεδόν 400 αιγοπρόβατα, η Αγάπη 100, ο Μανούσος 250, και ο αδερφός του, ο οποίος δεν ήταν παρών, άλλα 250.

Η έντονη αγωνία και η αβεβαιότητα εξασφάλισης των παιδιών τους αναδείχθηκε σε άλλη μου επίσκεψη όταν ο Γιώργης στράφηκε δασκάλα και φίλη της οικογένειας, Κατίνα, 55 ετών, λέγοντας δυνατά «Πότε θα μπορέσουν τα παιδιά μας να μαζέψουν 30.000 ευρώ, να βάλουν στην άκρη, στην εποχή που ζούμε;». Παρά την κριτική στάση της Κατίνας σε σχέση με οποιαδήποτε παρατυπία, έδειξε να

συναισθάνεται τον Γιώργη, ως συμπάσχουσα στις πολλαπλές κρίσεις της εποχής, επιβεβαιώνοντας την υψηλή νοσηματοδότηση της εξασφάλισης περιουσίας για τους απογόνους στην περιοχή. Ο Γιώργης και η Αγάπη μας εξήγησαν ότι έβαλαν πρόβατα στα χαρτιά στα παιδιά μέσα από το πρόγραμμα των νέων αγροτών που πριμοδοτούσε με πολλαπλά προνόμια την ένταξη ατόμων κάτω των 40 ετών στο αγροκτηνοτροφικό επάγγελμα ενάντια στη γήρανση του αγροτικού πληθυσμού (Ευρωπαϊκή Ένωση 2015). Αντίστοιχη αγροτική στρατηγική έχει σημειωθεί και για την περίπτωση της Ουγγαρίας (Kovacs 2021, σ. 401).

Η απόπειρα ρύθμισης του υπερπληθυσμού των αιγοπροβάτων επιχειρήθηκε μέσω της μεταρρύθμισης Φίσιλερ με την αλλαγή της επιδότησης σε μια «ενιαία εισοδηματική ενίσχυση» που έλαβε υπόψιν τον μέσο όρο των προγενέστερων επιδοτήσεων, ορίζοντας ένα σταθερό αριθμό ζώων ανά κτηνοτρόφο (Τόλιος 2009, σ. 256-257). Το 2015 εκκίνησε η σταδιακή αντιστοίχιση των επιδοτούμενων ζώων με βοσκήσιμες εκτάσεις, κατεύθυνση που δημιούργησε ένα νέο πρόβλημα για τις αγροτικές πολιτικές καθώς πλέον τα ζώα για τα οποία επιδοτούνταν οι κτηνοτρόφοι ξεπερνούσαν την ορισμένη βοσκοϊκανότητα της γης τους. Η απόπειρα επιδιόρθωσης αυτού του νέου προβλήματος ονομάστηκε στην καθομιλουμένη «Τεχνική Λύση» ή αλλιώς «Κατανομή Βοσκοτόπων στους κτηνοτρόφους της χώρας», η οποία ως υπουργική απόφαση έδωσε τη δυνατότητα της ψηφιακής αντιστοίχισης του εκάστοτε κτηνοτρόφου με κοινοτικό βοσκότοπο σε οποιοδήποτε σημείο της χώρας, διαδικασία που ανέλαβε ο ΟΠΕΚΕΠΕ (Εφημερίδα της Κυβερνήσεως 2015).

Γεωργικοί μελετητές σημειώνουν ότι η «Τεχνική Λύση» αποτέλεσε μια πρακτική προσπάθεια επίλυσης μιας πάγιας αδικίας προς την Κρήτη και άλλες νησιωτικές περιοχές εξαιτίας «της ορεινής φύσης τους και του πολυτεμαχισμού τους». Ταυτόχρονα όμως, η συγκεκριμένη ρύθμιση έδωσε τη δυνατότητα σε όλη την Ελλάδα, «και κυρίως στην Κρήτη», να δημιουργούν πλασματικά μητρώα και ζώα, τα οποία δηλώνουν στο σύστημα επιδοτήσεων με ψηφιακούς βοσκότοπους σε άγνωστες περιοχές, όπως σημειώθηκε και στο προηγούμενο υποκεφάλαιο. Ο Μάρκος ο κτηνίατρος, ανέφερε τα εξής: «Τους είπε ο ΟΠΕΚΕΠΕ “Ελάτε να δηλώσετε ζώα να σας δώσουμε βοσκότοπους”. Όποιος δεν πήγε είναι βλάκας και εγώ μαζί». Συνομιλητές και συνομιλήτριες επιχείρησαν να συνδέσουν τη συγκεκριμένη ρύθμιση με τη διακυβέρνηση του ΣΥΡΙΖΑ, χρησιμοποιώντας την κατηγορία περί πελατειακών σχέσεων για αντιπολεμτικούς λόγους. Ο Κώστας όμως ήταν ο μόνος που συνέδεσε τη συγκεκριμένη ρύθμιση, όχι με άμεσες πελατειακές σχέσεις, αλλά με την προσφορά

μιας πολιτικής ευκαιρίας. «Εσύ πώς νομίζεις ότι πήρε ο ΣΥΡΙΖΑ, το 75% της Κρήτης στις δεύτερες του '15; Είδαν οι άνθρωποι ένα παραθυράκι, είτε να βγάλουν κάτι παραπάνω είτε να ξελασπώσουν...».

Η οικογένεια του Γιώργη και της Αγάπης φάνηκε να ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία κτηνοτρόφων που περιέγραψε ο Κώστας. Ο Γιώργης, όπως και όλοι οι βοσκοί, είχαν επισημάνει επανειλημμένα ότι άμα δεν λάμβαναν τις παράτυπες επιδοτήσεις δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν, εκφράζοντας μια, πιο ριψοκίνδυνη, εκδοχή του «δικαιώματος στην επιβίωση» των αγροτικών πληθυσμών της νοτιοανατολικής Ασίας του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, η οποία εκφράστηκε στο πλαίσιο μιας αγροτικής «ηθικής οικονομίας» (Scott 1976, σ. 32-35). Αντίστοιχα έχει επισημανθεί σε πιο σύγχρονο πλαίσιο ότι η έννοια του δικαιώματος στην επιβίωση έχει χρησιμοποιηθεί από αγροκτηνοτροφικά κινήματα για χάριν της υπεράσπισης «του να ζεις από τη γη» και της προστατευτικότητας των δημοσίων θεσμών που πλήττονται από την νεοφιλελεύθερη ιδιωτικοποίηση (Edelman 2005, σ. 332). Στο ελληνικό πλαίσιο ο Γιαννακόπουλος (Giannakopoulos 2022, σ. 100) αναφέρεται στη φοροδιαφυγή των καπνοπαραγωγών του Αγρινίου την περίοδο της κρίσης ως την ανάδυση μια «ηθικής οικονομίας» για την αντιμετώπιση της λιτότητας.

Οι περισσότεροι βοσκοί συνομιλητές μου αναφέρθηκαν σε «δυσκολίες», «χρέη», «χασούρα» όσον αφορά τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, «τα χρόνια της κρίσης». Όμως μια νέα κρατική ρύθμιση, η οποία επιδίωξε να διορθώσει λανθασμένους χειρισμούς των πρόσφατων αγροτικών πολιτικών και να εκσυγχρονίσει με ψηφιακά μέσα το σύστημα των επιδοτήσεων, φάνηκε να δημιουργεί ευκαιρίες για την απόσβεση των απωλειών των κτηνοτρόφων εξαιτίας των μειώσεων των επιδοτήσεων και της αύξησης των τιμών. Με βάση τα προηγούμενα, η δήλωση πλασματικών αιγοπροβάτων στα παιδιά τους μπορεί να οριστεί και ως μια έκφραση των άτυπων μοριακών «καθημερινών αντιστάσεων» των αγροκτηνοτρόφων, οι παράμετροι της οποίας καθορίστηκαν από τις «δομές της καταπίεσης τους» (Scott 1986, σ. 28).

Την ίδια ώρα, κτηνοτρόφοι εκφράζουν τους προβληματισμούς τους για την επέκταση του φαινομένου και τον ρόλο ενδιάμεσων «που το έχουν κάνει επιχείρηση σε άσχετους... Καταρχάς δεν πήραν μόνο Έλληνες, πήραν Πακιστανοί, πήραν Αλβανοί, πήραν όλοι... Πήραν φοιτητές, φοιτήτριες...». Άλλοι βοσκοί, λειτουργώντας ως ενδιάμεσοι, διαφημίζουν στους κτηνοτρόφους την παροχή επί πληρωμή

υπηρεσιών σε περίπτωση ελέγχου από τον ΟΠΕΚΕΠΕ, εξασφαλίζοντας για λογαριασμό τους πρόβατα με τα κατάλληλα σκουλαρίκια.

Ωστόσο, κριτικές φωνές αναγνωρίζουν τη συμβολή των ίδιων των κτηνοτρόφων στην επέκταση του φαινομένου των ανύπαρκτων προβάτων: «Αφού χωρίς αυτούς τους βοσκούς δεν θα μπορούσαν να καλύπτονταν όσοι έχουν μόνο στα χαρτιά, αυτοί βγάλανε τα χέρια τους και βγάλανε τα μάτια τους». Κάποιοι, κτηνοτρόφοι εξ αυτών, αναφέρθηκαν στην ενιαία «πίτα των επιδοτήσεων», που ο κάθε νέος κτηνοτρόφος στα χαρτιά «τρώει από τα κομμάτια των άλλων».

Αυτό όμως που αναδεικνύεται από τους περισσότερους, είναι η σύνδεση του φαινομένου με την γενικότερη απομάκρυνση των νέων από την εργασία, κάνοντας αναφορές σε «παιδιά που ζουν με 30.000 ευρώ χωρίς να κάνουν πράγμα», «που δεν τελειώνουν το σχολείο», σε «τεμπέληδες που απλά πηγαινοφέρνουν Πακιστανούς» και στην «έλλειψη εργατικών χεριών στην Κρήτη».

Πέρα όμως από τις ευθύνες των κτηνοτρόφων, το ίδιο το κράτος και οι ενδιαμέσσοι φέρουν ευθύνη. Εργαζόμενοι σε μελετητικά γραφεία, μου εκμυστηρεύτηκαν ότι «κάποια μελετητικά γραφεία έκαναν βοσκούς ανθρώπους που δεν ξέραν ούτε ξεχωρίζουν τις αίγες από τους τράγους, φταίνε και αυτοί». Άλλοι μου μίλησαν για «σχέσεις και μοιρασιά» μεταξύ του ΟΠΕΚΕΠΕ και ενός μελετητικού γραφείου, το οποίο «βάζει αιγοπρόβατα στα χαρτιά και αποφεύγει τον έλεγχο», για «έναν αμαρτωλό οργανισμό», για «ένα κόλπο που κερδίζουν όλοι» και ότι «κερδίζει το κράτος και δεν ελέγχει». Την τελευταία άποψη φαίνεται να μοιράζονταν οι περισσότεροι κτηνοτρόφοι συνομιλητές μου, μιλώντας για «κομπίνα που γνωρίζει το κράτος» αλλά «που όλοι παίρνουν», μέσα από τις ζωοτροφές, τα φάρμακα, τις μελέτες και τα «ψεύτικα τιμολόγια σε προπατζήδες, χασάπηδες και τυροκόμους». Αντίληψη που επιβεβαίωσε εκ νέου ο Σήφης, ο βοσκός και πρώην εργαζόμενος στο συνεταιρισμό, δηλώνοντας ότι «υπάρχει κύκλωμα, όλοι κάτι βγάνουμε» και ότι «δεν υπάρχει κράτος».

Διαφαίνεται ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση τα όρια μεταξύ κράτους και μη κράτους, αρχίζουν και διαμεσολαβούνται, όχι από τοπικούς παράγοντες με κύρος, πολιτικούς ή περιφερειακούς γραφειοκράτες, αλλά από επιχειρηματικούς φορείς και από τους ίδιους τους κτηνοτρόφους. Οι πελατειακές σχέσεις που συγκροτούνταν γύρω από τον κοζαλή και διαμορφώνονταν από δίκτυα κοινωνικών σχέσεων διαφαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν και αντικαταστάθηκαν από πολιτικούς και κομματικούς φορείς στο πλαίσιο των αγροτικών συνεταιρισμών. Στο πιο σύγχρονο

παράδειγμα αυτές οι γραφειοκρατικές και συνδικαλιστικές πελατειακές σχέσεις, φαίνεται να αντικαταστάθηκαν από μη κυβερνητικούς επιχειρηματικούς φορείς και από τη γραφειοκρατική δράση των υποκειμένων των αγροτικών πολιτικών.

Έχει επισημανθεί ότι οι πολίτες που αλληλεπιδρούν με τη γραφειοκρατία μαθαίνουν να χρησιμοποιούν τις ίδιες τεχνικές με τους κατώτερους κρατικούς υπαλλήλους για να σαμποτάρουν επίσημες εντολές και να αποκτούν θεσμική πρόσβαση (Gupta & Sharma 2006, σ. 17). Αυτή η άρση της διαμεσολάβησης μεταξύ κοινωνίας και κράτους ή η μετατροπή αυτής της διαμεσολάβησης σε κυριολεκτική πελατειακή σχέση μεταξύ κτηνοτρόφων και επιχειρηματικών φορέων, φαίνεται να έχει αλλάξει και την αίσθηση των κτηνοτρόφων για τη σχέση τους με το κράτος. «Το κύκλωμα» που περιέγραψε ο Σήφης εμπεριέχει και τους ίδιους, πέρα από πολιτικούς και εταιρικούς παράγοντες, και το «κράτος που δεν υπάρχει», ίσως αναδεικνύει ότι η κρατική μορφή δεν εμφανίζεται πλέον ως μία διαχωρισμένη οντότητα που επιβάλλεται αποκλειστικά εκ των άνωθεν, αλλά περισσότερο ως ένα δυναμικό πεδίο που διαμορφώνουν και οι ίδιοι οι κτηνοτρόφοι με τις επιλογές επαγγελματιών συμβούλων και τις πρακτικές τους. Ταυτόχρονα όμως η συγκεκριμένη φράση θα μπορούσε να συνδεθεί και με τη στρατηγική της «δομικής νοσταλγίας», όπου αναπαρίσταται μια ουτοπική εποχή «κοινωνικής ευταξίας», η οποία τείνει να νομιμοποιεί τη σύγχρονη κρατική παρέμβαση και τη συνδιαλλαγή των «παρανομούντων» με το κράτος (Herzfeld 2016, σ. 187).

Κεφάλαιο 5. Γιατί ψοφάνε τα έρμα;

Φυτεύοντας περιβαλλοντικές πολιτικές και κόβοντας επιδοτήσεις

Την άνοιξη του 2023, ο τότε πρωθυπουργός της Ελλάδας, Κυριάκος Μητσοτάκης, βρέθηκε στο δημαρχείο της περιοχής και έβγαλε λόγο στο πλαίσιο της περιοδείας του για τις βουλευτικές εκλογές. Αφού αναφέρθηκε στην αγάπη του για τα βουνά της Κρήτης και επανέλαβε τη ρήση του Δημάρχου για την περιοχή ως «την καρδιά της κτηνοτροφίας», έδωσε έμφαση «στην ποιοτική κτηνοτροφία», όπου υποστήριξε ότι θα ωθήσει σε αυξήσεις στις τιμές του γάλακτος και του κρέατος σε συνδυασμό με τον αγροτικό τουρισμό. Έμμεσα ο πρωθυπουργός με αυτό τον τρόπο υποτίμησε το μοντέλο της άμεσα επιδοτούμενης κτηνοτροφίας, που κυριαρχούσε για χρόνια, και πριμοδότησε το νέο πολυλειτουργικό μοντέλο της ΚΑΠ.

Αντίστοιχα την άνοιξη του 2024, λίγο πριν τις ευρωεκλογές, παρευρέθηκα στην ομιλία του τότε Υπουργού Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, Λευτέρη Αυγενάκη, στο ορεινό κτηνοτροφικό χωριό Σαλιανά. Εκεί ο Γιάγκος, ο πρόεδρος του συλλόγου κτηνοτρόφων, τον καλωσόρισε, τονίζοντας την κρητική καταγωγή του και τις φιλικές και συγγενικές σχέσεις με διάφορους αξιωματούχους ομιλητές, οι οποίοι είχαν πάνω στους ώμους τους λευκά σαρίκια, τα οποία αποτελούν παραδοσιακά κρητικά υφαντά. Ο Υπουργός έδωσε, και αυτός, έμφαση στην επιχειρηματική κτηνοτροφία, κατακρίνοντας άμεσα το παραδοσιακό μοντέλο των επιδοτήσεων, δηλώνοντας ταυτόχρονα «Μόνο με μόχθο καταφέρνεις και όχι με εύκολα χρήματα», κατηγορώντας έμμεσα το φαινόμενο των πλασματικών προβάτων.

Ο Μάρκος ο κτηνίατρος, την πρώτη φορά που συναντηθήκαμε σε ένα σύγχρονο καφέ στο Ρέθυμνο δήλωσε κατευθείαν: «οκτώ εκατομμύρια πρόβατα έχει καταγράψει η ΕΛΣΤΑΤ το 2022, έξι εκατομμύρια δηλώνει η Κρήτη στον ΟΣΔΕ, ενώ έχει ενάμιση εκατομμύριο στην πραγματικότητα». Αντίστοιχα μέλη του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, δήλωσαν το 2021 ότι στο νησί της Κρήτης από το 2015 μέχρι το 2021 παρουσιάστηκε αύξηση των προβάτων κατά 708,7%, και των εριφίων κατά 537% με βάση τα στατιστικά στοιχείου του υπουργείου (Χανιώτικα Νέα 2021). Αξίζει να σημειωθεί όμως ότι οι στατιστικές, με βάση τον Hacking (2001, σ. 181), αποτελούν «πολιτικές τεχνολογίες», οι οποίες επιχειρούν να εγκαθιδρύσουν νέους κανόνες συμπεριφοράς και να συγκροτήσουν νέα υποκείμενα υπό το καθεστώς του ελέγχου του κράτους, όπως αντίστοιχα η φυσικοποίηση των αριθμών στην περίοδο της λιτότητας δημιούργησαν προώθησαν την ηθική υποχρέωσης της «δημοσιονομικής πειθαρχίας» (Rakopoulos 2018, σ. 6).

Το 2023 οι κτηνοτρόφοι είδαν οριζόντιες μειώσεις πάνω από 20% στις άμεσες ενισχύσεις τους. Συνομιλητές αναφέρθηκαν σε «Μεγάλο τσεκούρωμα πέρυσι», 22% επί της βασικής ενίσχυσης», σε «μείωση απότομη, δυσανάλογη των ρυθμών της ΚΑΠ» της τάξης του 40% μέσα σε τρία χρόνια, για ολική περικοπή του «πρασινίσματος» το '23 και για πλαφόν στον αριθμό των ζώων. Υπήρξε αναφορά επιπλέον στον αυξανόμενο έλεγχο από τον ΟΠΕΚΕΠΕ, συμπεριλαμβανομένων των απαιτήσεων για σκουλαρίκια, μητρώα αγροτών και φαρμακευτικής, τιμολόγια γάλακτος και σφαγής, καθώς και άλλων γραφειοκρατικών διαδικασιών. Οι περισσότεροι κτηνοτρόφοι ως υπαίτιο όλων αυτών των διαδικασιών υποτίμησής τους βλέπουν κυρίως το ελληνικό κράτος και την εκάστοτε κυβέρνηση, και όχι την ΕΕ.

Η αναδιάρθρωση της ΕΕ προώθησε μεταρρυθμίσεις βασισμένες στην αρχή της επικουρικότητας, δίνοντας κρίσιμο ρόλο σε περιφερειακά και τοπικά επίπεδα για τη διανομή και χρήση των διαρθρωτικών ταμείων (Secchi κ.ά. 2024, σ. 307-308), τάσεις που έχουν συσχετιστεί τόσο με τις ευρύτερες περιβαλλοντικές δεσμεύσεις όσο και με την στροφή προς «μια μερική εθνικοποίηση της ΚΑΠ» στο δημοσιονομικό πλαίσιο 2014-2020 (Δούκας 2018, σ. 230). Η χρήση της συγκεκριμένης κατεύθυνσης έχει κατακριθεί ως πρόφαση για την εγκατάλειψη των παλαιότερων κεϋνσιανών πολιτικών, ως δούρειος ίππος της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης (Gkintidis, 2016, σ. 484, Jessor 1999, σ. 14) και ως μια προσπάθεια μετακύλισης των ευθυνών της ΕΕ και των εθνικών κυβερνήσεων προς την τοπική αυτοδιοίκηση την περίοδο της λιτότητας (Καμπούρη κ.ά. 2020, σ. 114, 123· Lemos & Agrawal 2006, 304). Παράλληλα η αποκεντρωμένη περιβαλλοντική διακυβέρνηση βασίζεται σε κοινοτικές ομάδες χρηστών και καθιερώνει νέες εξουσίες, ενώ οι διαδικασίες αποκέντρωσης δημιουργούν εξαιρετικά εξατομικευμένα άτομα που χρειάζονται για χάριν της αποτελεσματικής λειτουργίας της (Lemos & Agrawal 2006, σ. 304-305).

Η περιβαλλοντική και η ψηφιακή διακυβέρνηση διαπλέκονται στενά και αποτελούν «σύνολα ρυθμιστικών διαδικασιών, μηχανισμών και οργάνωσεων» μέσα από τα οποία πολιτικές οντότητες και ιδιωτικές επιχειρήσεις μετατρέπουν «πληροφορίες» και «δεδομένα» σε πηγές εξουσίας και άσκησης πολιτικής σε σχέση με το κλίμα (Forney & Epiney 2022, σ. 173, 178· Lemos & Agrawal 2006, σ. 298, 304). Διαφαίνεται επομένως μια έντονη εκλεκτική συνάφεια μεταξύ της ψηφιοποίησης και των υπερεθνικών περιβαλλοντικών πολιτικών με τη λεγόμενη παγκοσμιοποίηση, την κατεύθυνση της αποσύνδεσης από τον εδαφικό χώρο, τη «δράση εξ αποστάσεως» και τη διακυβέρνηση «μέσα από μια ποικιλία

αλληλεξαρτώμενων φορέων σε πολυεπίπεδα δίκτυα γύρω από τις ροές πληροφοριών» (Fuchs 2007, σ. 61· Lemos & Agrawal 2006, σ. 301· Mol 2006, σ. 501). Όπως έχει αναδειχθεί από τον Latour η ίδια υπερθέρμανση του πλανήτη οδήγησε στην ανάδυση «νέων μορφών διακυβέρνησης στην Ανθρωπόκαινο εποχή» (Chandler 2019, σ. 28).

Ευρύτερα έχει σημειωθεί ότι περιβαλλοντικά μέτρα, όπως η διαφοροποίηση των καλλιεργειών και οι μόνιμοι βοσκότοποι, έχουν τεθεί ως απαραίτητες συνθήκες για την παροχή ενισχύσεων σε αγροκτηνοτρόφους (Konacs 2021, σ. 391). Το «πρασίνισμα» των καλλιεργειών αποτέλεσε μια υποχρεωτική πρόσθετη ενίσχυση στους κτηνοτρόφους δικαιούχους της βασικής ενίσχυσης για την ΚΑΠ 2014-2020, που έθεσε ως υποχρέωση των παραγωγών την υλοποίηση επωφελών γεωργικών πρακτικών για το περιβάλλον και το κλίμα. Αντίστοιχα στην ΚΑΠ 2023-2027, τα Οικολογικά Σχήματα αποτελούν ένα πρόγραμμα με εθελοντική συμμετοχή, το οποίο επίσης προσφέρει ανταποδοτική οικονομική ενίσχυση στους κτηνοτρόφους σε σχέση με βιολογικές πρακτικές, την ημι-νομαδική κτηνοτροφία, τη βιοασφάλεια των ζώων και ευρύτερα μέτρων που αφορούν την προστασία του περιβάλλοντος.

Οι περισσότεροι συνομιλητές, ανεξαρτήτως επαγγελματικής ιδιότητας, αναφέρθηκαν στο ότι οι βιολογικές πρακτικές στο πλαίσιο της κτηνοτροφίας της περιοχής, υλοποιούνται μόνο αν κάποιος κτηνοτρόφος δεν έχει καθόλου χρήματα για ζωοτροφές και έτσι τα ζώα αναγκάζονται αποκλειστικά να βόσκουν. Επιπλέον η κτηνίατρος, Μαρία, αναφέρθηκε σε θεσμικά αίτια του φαινομένου: «Αφού δεν υπάρχει ούτε σφαγείο για να σφάξω τα βιολογικά μου αρνιά και να τα πληρωθώ ως βιολογικό, ούτε και τυροκομείο. Άρα γιατί τα κάνω βιολογικά; Μόνο για να πάρω την επιδότηση».

Μελέτες έχουν επισημάνει ότι η παροχή οικονομικών κινήτρων από τα μέσα της δεκαετίας του '90 χάριν της συμμόρφωσης των χωρών του ευρωπαϊκού νότου στα ευρωπαϊκά περιβαλλοντικά πρότυπα φαίνεται να μην είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα (Αβράμη 2018, σ. 266). Επιπλέον, η εκχώρηση των πολιτικών και περιβαλλοντικών αρμοδιοτήτων στην τοπική και περιφερειακή αυτοδιοίκηση στο ελληνικό πλαίσιο, η οποία έχει δεχθεί κριτική ως απόπειρα αποποίησης των ευθυνών των κυβερνήσεων (Καμπούρη κ.ά. 2020, σ. 114, 123), δεν συνοδεύτηκε παράλληλα με τον εξοπλισμό αυτών των οργανισμών με κατάλληλους πόρους, προσωπικό και διοικητική εκπαίδευση, με αποτέλεσμα να διαπιστώνεται μια έλλειψη αποτελεσματικότητας στην περιβαλλοντική διακυβέρνηση (Αβράμη 2018, σ. 263).

Οι κτηνοτρόφοι συνομιλητές μου ανέφεραν επανειλημμένα τη δυσκολία να κατανοήσουν τον τρόπο λειτουργίας των οικολογικών σχημάτων και εξέφρασαν έντονες αμφιβολίες για την κάλυψη των πραγματικών αναγκών τους από τις οικολογικές ενισχύσεις, καθώς το 2023 δεν δόθηκε καθόλου επιδότηση για το «πρασίνισμα», ενώ οι πληρωμές δεν είναι σταθερές είτε αποτελούν «ψίχουλα». Ανατρέχοντας στην ανθρωπολογική έρευνα της Πατεράκη και της Αγγελίδου (Angelidou & Pateraki 2022) όσον αφορά την κυκλική οικονομία και την πράσινη ατζέντα της ΕΕ, εντοπίζεται η έλλειψη σύνδεσης των ευρωπαϊκών πολιτικών με το κοινωνικό πλαίσιο και τις καθημερινές ανάγκες των πολιτών, γεγονός που αποτρέπει τον πληθυσμό από την κατανόηση «της λειτουργίας και της χρησιμότητάς» τους.

Αντίστοιχα διαφαίνεται και οι κτηνοτρόφοι στην επαρχία του Ρεθύμνου να αντιμετωπίζουν εξίσου δύσπιστα τα νέα Οικολογικά Σχήματα, που επιχειρούν να τους συνθέσουν από κοινού με γνώσεις, πολιτικές και θεσμούς στο πλαίσιο της «περιβαλλοντικότητας», η οποία παράγει το περιβάλλον ως τομέα που απαιτεί ρύθμιση, προστασία και αποκατάσταση (Agrawal 2020, 226). Αυτό φαίνεται να σχετίζεται έντονα με το γεγονός ότι το πρόγραμμα των οικολογικών σχημάτων συνέπεσε με την οριζόντια και καθολική μείωση των επιδοτήσεων και τη διαρκή αστάθεια των πληρωμών, δεδομένα που έχουν μετατρέψει της επιδοτήσεις σε αποσταθεροποιητικό αντί για σταθεροποιητικό παράγοντα για την αγροκτηνοτροφία (Kovacs 2021, σ. 395).

Θάνατοι νεογέννητων αιγοπροβάτων

Τον Σεπτέμβριο του 2023 ο Γιώργης, ο βοσκός συνομιλητής μου, ανέδειξε τους επαναλαμβανόμενους θανάτους νεογέννητων αμνοεριφίων που εκείνη την περίοδο μάζστιζαν το κοπάδι του. Αργότερα, σε μια πιο πρόσφατη συνέντευξη, μου ανέφερε συγκεκριμένα ότι: «70 ερίφια, πέθαναν, τα 50 μπορεί και περισσότερα μέσα σε ένα μήνα. Από είκοσι ημερών έως και δύο μηνών». Η σύντροφος του Αγάπη, με την οποία εργαζόταν από κοινού, μου επισήμανε ότι αυτό οφείλεται στην πρωτοφανή αλλαγή του καιρού αυτό το έτος, με μεγάλη διαφορά θερμοκρασίας μεταξύ ημέρας και νύχτας, μιλώντας ακόμα και για μία διαφορά «είκοσι και βαθμών» μέσα σε λίγες ώρες. Αντίστοιχα, και άλλοι κτηνοτρόφοι από ένα άλλο, ημι-ορεινό χωριό, ο Στράτος, 40 ετών, και ο Κωστής, 34 ετών, μου μίλησαν ακόμα και για απώλειες της τάξεως του 90% στην περίπτωση των εριφίων, ενώ για αρνιά περίπου για 25-30%. Τέλος,

όλοι ανέφεραν ότι ο ΟΠΕΚΕΠΕ «δεν έρχεται να δει τι συμβαίνει παρά μόνο για ελέγχους», ότι δεν υπάρχει αποζημίωση για την περίπτωση απωλειών λόγω ασθένειας και τέλος, ότι η συγκεκριμένη καταστροφή έρχεται σε μία περίοδο που μειώνονται όλο και πιο έντονα οι επιδοτήσεις που λαμβάνουν για την κτηνοτροφική τους δραστηριότητα.

Δύο μήνες μετά, δημοσιογραφικά μέσα και τηλεοπτικά κανάλια δημοσίευσαν το θέμα αναφέροντας την απόγνωση των κτηνοτρόφων, δείχνοντας τα δεκάδες νεκρά νεογνά αιγοπρόβατα μέσα στα ποιμνιοστάσια. Αντίστοιχα έπραξε και ο πρόεδρος του Συλλόγου Κτηνοτρόφων, ο Γιάγκος, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, αναρτώντας φωτογραφίες νεκρών ζώων, θέτοντας το ζήτημα των αποζημιώσεων και γράφοντας για φαινόμενο που οφείλεται στην «κλιματική αλλαγή».

Πλήθος ερευνών έχουν αναδείξει ότι οι δραστηριότητες που συνθέτουν τη σύγχρονη βιομηχανική κτηνοτροφία αποτελούν μία από τις κύριες αιτίες που συμβάλλουν στην υπερθέρμανση του πλανήτη, παράγοντας περίπου το 14,5% των συνολικών ανθρωπογενών εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου (Steinfeld κ.ά. 2006· Netz κ.ά. 2007· Cheng κ.ά. 2022, σ. 2). Παρότι τα πρόβατα, και ιδιαίτερα τα κατσίκια, έχουν σχετικά μικρό περιβαλλοντικό αποτύπωμα (Tüfekci & Celik 2021, σ. 142· Cheng κ.ά. 2022, σ. 4), η εντατική κτηνοτροφία, ευρύτερα, αυξάνει τις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου επιδρώντας άμεσα στην όξυνση της κλιματικής αλλαγής. Με τη σειρά της, η κλιματική αλλαγή επιδρά αρνητικά την εκτροφή και τη διαβίωση των ζώων, δημιουργώντας μια «αμφίδρομη αλληλεπίδραση» μεταξύ ζωικής παραγωγής και κλιματικής αλλαγής (Tüfekci & Celik 2021, σ. 138). Ο πρόεδρος του συλλόγου κτηνοτρόφων αναγνώρισε τις ευθύνες της κτηνοτροφίας σε σχέση με το φαινόμενο. Παράλληλα κατηγόρησε τα μεγάλα εργοστάσια για την ευρύτερη κλιματική αλλαγή, και αρνήθηκε τη συμβολή της κτηνοτροφίας στην ερημοποίηση της περιοχής, λέγοντας ότι τα αμνοερίφια συμβάλλουν στην πυροπροστασία των δασών, υπερασπιζόμενος την Κρήτη και τους βοσκούς της.

Η διαδικασία της υπερβόσκησης έχει οδηγήσει στην ερημοποίηση σε πολλές ορεινές και πεδινές περιοχές της Κρήτης, και έχει συνδεθεί με τις πολιτικές των επιδοτήσεων (Lorent κ.ά. 2009), γεγονός που αναδεικνύεται και μέσα από την νοσταλγική έκφραση «η μαλοτύρα ανέμιζε σαν τα στάχυα» στα Σφακιά (Kalantzis 2019, σ. 221). Για την περίπτωση του Ψηλορείτη η ερημοποίηση εξαιτίας της εντατικής υπερβόσκησης ωθήθηκε από τις συχνές πυρκαγιές αλλά και από τις ευρωπαϊκές επιδοτήσεις. Αρχικά συνέβαλε στην επέκταση της νομαδικής

κτηνοτροφίας σε νέες περιοχές δημιουργώντας προστριβές και καταπατήσεις (Τσαντηρόπουλος 2007, σ. 97, σ. 174), και στη συνέχεια οδήγησε στη γενικότερη μείωση της εκτατικής κτηνοτροφίας καθώς η επιβίωση και η παραγωγικότητα των ζώων τους καλοκαιρινούς μήνες γίνεται δυσκολότερη χωρίς τεχνική υποστήριξη (Γιαννακοπούλου & Γιαννακοπούλου 2006· Nardone 2010, σ. 64). Όπως έχει παρατηρηθεί παρομοίως και για τη Σαμοθράκη (Kotsira 2024), ο υπερπολλαπλασιασμός των επιδοτούμενων αιγοπροβάτων οδηγεί στην εκτεταμένη υπερβόσκηση (Lonreglio κ.ά. 2014, σ. 262) και άρα στην ερημοποίηση, και αυτή με τη σειρά της οδηγεί στην περαιτέρω εντατική και σταβλισμένη κτηνοτροφία στην περίπτωση της περιοχής, εντείνοντας με διττό τρόπο το φαινόμενο του θερμοκηπίου.

Με βάση τον Μάρκο, τον κτηνίατρο, η θνησιμότητα των νεογέννητων αμνοεριφίων οφείλεται τόσο στην τάση κτηνοτρόφων να αγοράζουν φυλές από το εξωτερικό για να αυξήσουν την απόδοση της παραγωγής όσο και στις αυξημένες ημιεντατικές εκμεταλλεύσεις της περιοχής, εξαιτίας της ερημοποίησης και της μαζικής αύξησης των ζώων (και) λόγω των επιδοτήσεων. Οι απότομες αλλαγές του καιρού, η διαφορά μεταξύ θερμοκρασίας νύχτας και μέρας και τα ρεύματα αέρα αναγκάζουν διαρκώς τα νεογέννητα ζώα να προσπαθούν να ισορροπήσουν τη θερμοκρασία τους, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται διαταραχές του ρυθμού θηλασμού, που οδηγούν στη δυσπεψία, στη διάρροια και στη ζαλάδα, και εν τέλει στην εντεροτοξιναιμία, που αποτελεί μια εξαιρετικά θνησιγενή ασθένεια (Νταφούλη 2017, σ. 14).

Η Μαρία, η κτηνίατρος, συμφώνησε με τον Μάρκο αλλά επιπλέον μίλησε για την επιδότηση των ξένων φυλών αιγοπροβάτων από τα σχέδια βελτίωσης, για αλλαγές στις ποιοτικές ποσοτώσεις των ζωοτροφών εξαιτίας των αυξήσεων των τιμών αλλά και για ολιγορίες των κτηνοτρόφων σε σχέση με τις απολυμάνσεις των εγκαταστάσεών τους. Το τελευταίο γεγονός αποδόθηκε ως λανθάνον αποτέλεσμα της πολιτικής των επιδοτήσεων, που απομάκρυναν τους βοσκούς από την παραγωγή και τα παιδιά τους από κάθε είδους παραγωγική εργασία, κριτική που ασκήθηκε και νωρίτερα από άλλους συνομιλητές. Αντίστοιχα, στην έρευνα του Καλαντζή (Kalantzis 2019, σ. 219), ο μετασχηματισμός στην παραδοσιακή αντίληψη της κτηνοτροφίας ως ανδρικής, δύσκολης και περήφανης δραστηριότητας έχει συνδεθεί με την εισαγωγή των επιδοτήσεων που εξευγένισαν την κτηνοτροφία και οδήγησαν στην ανάδυση αφηγήσεων για την τεμπελιά των βοσκών, την ερημοποίηση και την αύξηση της επίδειξης του πλούτου.

Οι περισσότεροι βοσκοί επιμένουν ότι οι ακραίες αλλαγές της θερμοκρασίας αποτελούν φαινόμενο των τελευταίων χρόνων. Επιπλέον, ένας ηλικιωμένος βοσκός, ο Μανώλης, επικύρωσε την ένταση της κλιματικής αλλαγής λέγοντας ότι πλέον το φεγγάρι πέφτει έξω και δεν μπορεί να «διαβάσει» τον καιρό μέσω αυτού, όπως έκαναν γενιές και γενιές η οικογένειά του.

Επιδοτούμενες φυσικές καταστροφές

Υπάρχει ένα διαδεδομένο επιχείρημα του γεωγράφου Neil Smith (2006), σύμφωνα με το οποίο αυτό που ονομάζουμε «φυσική καταστροφή» δεν υπάρχει. Ο χαρακτηρισμός των καταστροφών ως «φυσικών» αποκρύπτει το γεγονός ότι αποτελούν εξίσου προϊόν πολιτικών και κοινωνικών διαιρέσεων όσο και κλιματικών ή γεωλογικών παραγόντων. Με βάση τους κτηνοτρόφους αλλά και επαγγελματίες κτηνιάτρους οι θάνατοι των νεογέννητων αμνοεριφίων οφείλονται στην κλιματική αλλαγή και πιο συγκεκριμένα στις μεγάλες αυξομειώσεις της θερμοκρασίας που οδηγούν σε διαρροϊκά σύνδρομα της εντεροτοξιναιμίας. Η συζήτηση με πολλά και διαφορετικά άτομα στην επαρχία της Κρήτης, ανέδειξε ότι η κλιματική αλλαγή, για όσους και όσες σχετίζονται επαγγελματικά με την αγροκτηνοτροφία, δεν αποτελεί απλά και μόνο έναν κυβερνητικό λόγο περί άλλης μίας κρίσης, αλλά μια καθημερινή απτή πραγματικότητα όσο και εργαλείο διαπραγμάτευσης. Το φαινόμενο των νεκρών νεογέννητων αιγοπροβάτων όμως, δεν προέκυψε απλά από τη φύση, αλλά έχει καθοριστεί από την ανάδυση του καπιταλισμού, τη χρήση ορυκτών καυσίμων και την επιδοτούμενη παραγωγική κτηνοτροφία.

Οι περισσότεροι κτηνοτρόφοι συνομιλητές μου αναφέρθηκαν στους θανάτους των νεογέννητων αιγοπροβάτων τους ως άλλο ένα πλήγμα σε μια διαρκή καταστροφή, που συνδέουν με τη μείωση της οικονομικής ενίσχυσης που λαμβάνουν μέσω των επιδοτήσεων, με τις αυξήσεις των τιμών των ζωοτροφών και με την ευρύτερη αστάθεια στις καιρικές συνθήκες που επικρατούν ιδιαίτερα τον τελευταίο χρόνο στην Κρήτη. Ο Ανδρέας επισήμανε ότι η κτηνοτροφία θα μειωθεί σε μεγάλο βαθμό, αναφέροντας ότι δεν δύναται να συντηρήσει «το σπίτι του» και ελπίζει «ότι θα γλιτώσει το κοπέλι, να φύγει».

Επιπλέον, οι άλλες επιβαρυντικές αιτίες για τις αυξήσεις των θανάτων νεογέννητων αιγοπροβάτων, που μετέφεραν οι συνομιλητές μου, όπως η ερημοποίηση, οι κακές συνθήκες που επικρατούν στις εντατικές εγκαταστάσεις, η

μαζικότητα της εκτροφής ζώων και οι αλλαγές των φυλών συνδέθηκαν από κτηνιάτρους με τις αναπτυξιακές πολιτικές των επιδοτήσεων της ΚΑΠ. Δεν πρόκειται οπότε απλά για φυσικά φαινόμενα, αλλά για διαδικασίες και συμβάντα που προκαλούνται από την αμφίδρομη αλληλεπίδραση της κλιματικής αλλαγής με την παραγωγική κτηνοτροφία και τις αγροτικές πολιτικές. Εντός αυτού του πλαισίου, οι πλασματικές δηλώσεις αιγοπροβάτων από βοσκούς, πέρα από τις περαιτέρω οικονομικές ενισχύσεις που τους οδήγησε να λάβουν, φαίνεται να άμβλυναν τις επιπτώσεις των καλπαζουσών αγροτικών πολιτικών της ανάπτυξης, οι οποίες είχαν λειτουργήσει καταστροφικά για την επιβάρυνση της ατμόσφαιρας, της γης και για το τοπίο.

Ως εκ τούτου, τα «βιολογικά» και Οικολογικά Σχήματα γίνονται αντιληπτά ως ένα απλά οικονομικό συμπλήρωμα απέναντι στη γενικευμένη χασούρα που βιώνουν οι κτηνοτρόφοι, αντί για ένα μέτρο που θα τους βοηθήσει απέναντι στις εντεινόμενες περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Αυτή η δυσπιστία φαίνεται να προκύπτει τόσο εξαιτίας των σταδιακών εκδηλώσεων των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής, που έχουν κωδικοποιηθεί ως «αργή βία» (Nixon 2011), όσο και εξαιτίας της αργής επανόρθωσης των οικολογικών πρακτικών, τα αποτελέσματα των οποίων δεν γίνονται αντιληπτά άμεσα. Σε αυτό το συναίσθημα συνεισφέρουν και οι επιδοτήσεις που έχουν αποδοθεί στη συγκεκριμένη περιοχή συχνά με παράτυπο τρόπο και έχουν νοηματοδοθεί σε τοπικό επίπεδο ως διαδικασίες αποξένωσης των αγροκτηνοτρόφων από την γεωργοκτηνοτροφική δραστηριότητα και από το περιβάλλον, όπως μου είπε η Μαρία δείχνοντας μου ένα χωράφι στην άκρη του δρόμου γεμάτο σκουπίδια.

Η δυσπιστία φαίνεται να συνδέεται και με το φαινόμενο των διαρκών μετασχηματισμών των πολιτικών της ΚΑΠ. Όταν ρώτησα τον Ανδρέα τη γνώμη του σε σχέση ένα πρόσφατο πρόγραμμα αγροτικής ανάπτυξης που δεν εφαρμόζεται στην Κρήτη και αφορούσε γενικά την «ανθεκτικότητα, τη βιωσιμότητα και την ψηφιακή οικονομική ανάπτυξη», και πιο συγκεκριμένα «τη διατήρηση και ενίσχυση της βιοποικιλότητας στον τομέα της ζωικής παραγωγής» (ΟΠΕΚΕΠΕ 2024), αυτός ξέσπασε.

«Δεν παίζουν λίγο ρε Μάνο με τη νοημοσύνη του κόσμου; Πριν λίγα χρόνια σου λέγανε η ντόπια φυλή δεν είναι παραγωγικά, πρέπει να πάμε σε ξενικά ζώα... Να βάλουμε τον κόσμο να χρεωθεί στις τράπεζες. Να κάνει υποδομές, να βάλει αρμεκτήρια, να κάνει υπόστεγα, να φέρει ξένες φυλές, να παίρνει

ζωοτροφές, να κάνει ποσότητες γάλακτος... Τώρα γυρίσαμε πάλι δεν είναι καλές οι ξενικές, να πάμε στις ντόπιες. Δεν είναι καλά τα σταβλισμένα, να πάμε σε εκτατικά. Όλες αυτές όμως είναι πολύ ακριβές αλλαγές για κάθε κτηνοτρόφο. Δεν γίνονται αυτά τα πράγματα».

Μέσα από τα λόγια του Ανδρέα, αναδεικνύεται η αδυναμία της πλειοψηφίας των κτηνοτρόφων να προσαρμοστούν στις πρόσφατες αλλαγές της ΚΑΠ σε περιβαλλοντική και επιχειρηματική κατεύθυνση. Αντίστοιχα έχει επισημανθεί ότι οι επιδοτήσεις με «πράσινο περιτύλιγμα» απορροφώνται ως επί το πλείστον από μεγάλους παραγωγούς που δρουν σε βιομηχανικό πλαίσιο, οι οποίοι κατέχουν το λόγο της γραφειοκρατίας και της επιχειρηματικότητας (Edelman 2005, σ. 337-338), και θα μπορούσαν να οριστούν ως εξέλιξη του «ορθολογικού αγρότη» που περιγράφηκε από τον Porkin (1980).

Παρόλα αυτά, στην ευρύτερη συλλογική αντίληψη των νεότερων κτηνοτρόφων συνομιλητών μου, οι ευθύνες των αγροτικών πολιτικών της ΚΑΠ συχνά σχολιάζονται παράλληλα με τις παράτυπες πρακτικές των ιδίων. Ως εκ τούτου, κάθε πρόβλημα που προκύπτει στο πλαίσιο της κτηνοτροφίας, δεν μπορεί παρά να συνδέεται με τη διόγκωσή του χάριν της διεκδίκησης χρημάτων, είτε επιδότησης είτε αποζημίωσης. Η απόλυτη ταύτιση της κτηνοτροφίας με τις επιδοτήσεις, φάνηκε να παραμορφώνει την υπάρχουσα καταστροφή που βίωναν, ακόμα και σε περιπτώσεις που είχαν υπέρμετρες απώλειες.

Οι συνδικαλιστές-εκπρόσωποι των κτηνοτρόφων αλλά και οι ίδιοι οι βοσκοί προσπαθούν να εισάγουν στο πολιτικό προσκήνιο τα προβλήματά τους που σχετίζονται με την αλλαγή του καιρού χρησιμοποιώντας τους λόγους περί κλιματικής αλλαγής ως μια τελευταία ελπίδα να διεκδικήσουν πιθανές αποζημιώσεις ή επιδοτήσεις, ενώ εξελίσσεται μια φθίνουσα πορεία των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων. Οι εκπρόσωποι των κτηνοτροφικών συλλόγων έμοιαζαν πιο πρόθυμοι να διεκδικήσουν αυτές τις αποζημιώσεις για να ανανεώσουν την κοινωνική τους αποδοχή, σε αντίθεση με τους περισσότερους βοσκούς που πιστεύουν ότι δεν θα μπορέσουν να προσαρμοστούν στο νέο πολυλειτουργικό μοντέλο της κτηνοτροφίας που δίνει έμφαση στη διασύνδεση με περιβαλλοντικά μέτρα, τον τουρισμό και την επιχειρηματικότητα.

Αν ο Γιάγκος, ο συνδικαλιστής, μίλησε στο πλαίσιο του επίσημου συνδικαλιστικού λόγου, τότε οι βοσκοί κινήθηκαν στο ασταθές πλαίσιο της δισημίας.

Η έννοια της δισημίας όπως έχει αναλυθεί από τον Herzfeld (1998), συγκροτεί μια αστάθεια που αποτελεί μορφή άμυνας αλλά και διεκδίκησης των υποκειμένων απέναντι στο κράτος, στη γραφειοκρατία αλλά και στους μηχανισμούς κοινωνικούς υπαγωγής, μέσω της διαφοροποίησης της γνώσης του εαυτού και της παρουσίας του σε άλλους ισχυρούς ή σε επίσημο πλαίσιο. Οι κτηνοτρόφοι, όταν συζητούσαμε με ανεπίσημο ύφος για τα προβλήματά τους, κατέφευγαν στην πολιτισμικά οικεία πραγματικότητα της περιπαικτικής περιγραφής της τακτικής της διόγκωσης των προβλημάτων εκ μέρους του συλλόγου και των βοσκών για χάριν της διεκδίκησης χρημάτων. Από την άλλη, όταν αναφερόμουν σε επίσημα στοιχεία και στατιστικές, κατέφευγαν σε γλαφυρές περιγραφές των καθημερινών και καταστροφικών προβλημάτων τους, εξαιτίας «της κλιματικής κρίσης», που ισχυρίζονταν ότι, σε συνδυασμό με το φαινόμενο της περικοπής των επιδοτήσεων και των νέων περιβαλλοντικών πολιτικών, θα οδηγήσει στο να «μη μείνει άνθρωπος κτηνοτρόφος».

Συμπεράσματα

Στην παρούσα διπλωματική εργασία επιδίωξα να αναδείξω ότι τα ανύπαρκτα αιγοπρόβατα σε έναν επαρχιακό δήμο της Κρήτης, χάριν των επιδοτήσεων, αποτελούν ένα σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο που διαπλέκεται με τα τοπικά ιδιώματα κρατικότητας, τις υπερεθνικές αγροτικές πολιτικές και τους σύγχρονους λόγους περί διαφθοράς. Μέσα από εθνογραφική έρευνα στο πλαίσιο της ανθρωπολογίας οίκοι, αναδεικνύεται ότι το συγκεκριμένο φαινόμενο δεν είναι απλά ένα επιβίωμα κάποιων παλαιότερων εθιμικών πρακτικών της κρητικής υπαίθρου. Αντίθετα αποτελεί μια σύγχρονη ψηφίδα των ευρύτερων αγροτικών τακτικών, οι οποίες αντλούν πρακτικές και ιδέες που συνδέονται τόσο με την παράδοση όσο και τις νέες εκφράσεις της διεθνικής κυβερνητικότητας.

Οι αγροτικές πολιτικές της ΕΕ που αποσκοπούσαν στη στήριξη της γεωργίας και κτηνοτροφίας συνέβαλαν στην πραγματική και πλασματική αύξηση του αριθμού των ζώων, αναδιαμορφώνοντας τις πελατειακές σχέσεις και συμβάλλοντας σε προβλήματα ερημοποίησης στον αγροτικό χώρο. Με βάση τους συνομιλητές μου, αυτή η ευρύτερη αύξηση προωθήθηκε από κρατικούς παράγοντες που συμπεριέλαβαν τα άτυπα ιεραρχικά δίκτυα σχέσεων της περιοχής για εκλογικούς λόγους. Η πρακτική του «πανωγραφίσματος» συνδέθηκε με στερεότυπα περί «μαφίας», δημιούργησε κοινωνικές εντάσεις σε τοπικό επίπεδο, ενώ ταυτόχρονα ενίσχυσε μια καταναλωτική κουλτούρα επίδειξης, ιδιαίτερα στους κτηνοτροφικούς πληθυσμούς της περιοχής. Αυτή η διαδικασία συνδέθηκε με τη μαζική υποτιμημένη μεταναστευτική εργασία και με απωθήσεις από την εκπαίδευση και από την παραγωγική εργασία για τους νέους της περιοχής, συμβάντα που κρίθηκαν αρνητικά ως αλλοίωση των αξιών της περιοχής και των πρακτικών της παραδοσιακής κτηνοτροφίας. Παράλληλα όμως το ίδιο φαινόμενο φαίνεται να άμβλυne ακούσια τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις των εναρκτήριων αγροτικών πολιτικών της ανάπτυξης.

Ο Deleuze (2017, σ. 36-39), αναφερόμενος στην κοινωνία του ελέγχου, επισήμανε την προώθηση της λογικής της επιχείρησης που βασίζεται σε μηχανές πληροφορικής και εκφράζει μια «ελευθερία», ως νέα όψη των ήπιων μορφών ελέγχου, η οποία ωθεί την εξατομίκευση, τον κατακερματισμό και την «ανελέητη αντιπαλότητα» του καπιταλισμού της αγοράς. Οι μετασχηματισμοί των αγροτικών πολιτικών που καθοδηγήθηκαν από την Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) και τις δεσμεύσεις του ελληνικού κράτους υπό το Μνημόνιο, οδήγησαν στην περαιτέρω

εμπορευματοποίηση και στη ψηφιοποίηση του συστήματος επιδοτήσεων μέσα από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις γεωργικών συμβούλων, με στόχο την περιβαλλοντική βιωσιμότητα και την εξάλειψη της διαφθοράς. Ωστόσο, σύμφωνα με τους συνομιλητές μου, η νέα αυτή δομή, η οποία βασίστηκε στη χαρτογράφηση και προώθησε την πολλαπλή συμμόρφωση, αύξησε την αστάθεια των πληρωμών και ανέδειξε τις επιδοτήσεις ως έναν ακόμα αποσταθεροποιητικό και διχαστικό παράγοντα για τον αγροκτηνοτροφικό κλάδο.

Σε αυτό το πλαίσιο αναδείχθηκε η επέκταση των πλασματικών δηλώσεων ζώων σε πεδινές περιοχές που δεν είχαν παραδοσιακά ισχυρή σχέση με την κτηνοτροφία, λόγω της εμπλοκής ιδιωτικών μελετητικών γραφείων και ψηφιακών πλατφορμών. Η συνεργασία με τον ιδιωτικό τομέα και η εισαγωγή της ψηφιοποίησης στο σύστημα των επιδοτήσεων, παρά τη σύνδεσή της με λόγους περί ανάπτυξης, διαφάνειας και καταπολέμησης της διαφθοράς, έκανε εφικτή την αύξηση του φαινομένου των πλασματικών κτηνοτρόφων. Οι κτηνοτρόφοι, μέσω των πλασματικών δηλώσεων των παιδιών τους, αντέτειναν ακούσια τις δικές τους μορφές καθημερινών αντιστάσεων και μιας ευρείας σύγχρονης μορφής ηθικής οικονομίας (Ποταμιάνος 2021, σ. 60-64), απέναντι τις επιπτώσεις της λιτότητας και στους ευρωπαϊκούς λόγους της νεοφιλελεύθερης αναδιάρθρωσης. Παρόλα αυτά, το γεγονός ότι οι βοσκοί εξέφρασαν αντιστάσεις δεν αναιρεί το ενδεχόμενο να εκμεταλλεύτηκαν ή να έβλαψαν ταυτόχρονα ανθρώπους που βρίσκονταν στην ίδια ή σε κατώτερη θέση από αυτούς (Vinthagen & Johansson 2013, σ. 13-20), όπως μετανάστες εργάτες και αγρότες στις πεδινές κοινότητες.

Από το 2020 και έπειτα, οι πλασματικές δηλώσεις σχετικά με τις κτηνοτροφικές επιδοτήσεις άρχισαν να ενσωματώνονται ενεργά στους κυβερνητικούς λόγους και στις τεχνολογίες εξουσίας, οι οποίες στόχευαν τόσο στην καταγγελία της διαφθοράς όσο και στη διαμόρφωση υπεύθυνων αγροτικών υποκειμένων. Με βάση τις απόψεις των κτηνοτρόφων, μέχρι και το 2015, οι περισσότεροι απέφευγαν να καταγγείλουν ευθέως ως πελατειακές τις σχέσεις που τροφοδοτούσαν με ευρωπαϊκά χρήματα τα κοινωνικά τους δίκτυα και τις πολιτισμικές εθιμικές πρακτικές τους. Ακόμα και οι γραφειοκράτες που ασκούσαν κριτική στο σύστημα των επιδοτήσεων και στην πρακτική του πανωγραφίσματος, δεν κατηγορούσαν ευθέως τους κτηνοτρόφους ως υπεύθυνους. Η επέκταση του φαινομένου των προβάτων που δεν υπάρχουν σε μη κτηνοτρόφους και σε μετανάστες, η ανάδυση επαγγελματιών για την κάλυψη όσον αφορά τον έλεγχο, και οι μειώσεις των επιδοτήσεων, οδήγησαν στον

πολλαπλασιασμό των κατηγορώ ακόμα και μεταξύ των κτηνοτρόφων, σε μια περίοδο όπου οι κυβερνητικοί λόγοι περί λογοδοσίας, διαφάνειας και καταπολέμησης της διαφθοράς πολλαπλασιάστηκαν σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Επιπροσθέτως, η μερική απεξάρτηση των επιδοτήσεων από συγγενικά, συνδικαλιστικά και πελατειακά δίκτυα και η πρόσδεσή τους σε επιχειρηματικούς μη κυβερνητικούς φορείς, φαίνεται να ενίσχυσε την αποδοχή της εγκυρότητας των λόγων περί διαπλοκής που αναδύθηκαν την περίοδο της «κρίσης χρέους» στο ελληνικό πλαίσιο.

Όμως οι αλληλοκατηγορίες περί κτηνοτρόφων «στα χαρτιά» δεν αφορούσαν την τακτική των βοσκών να εγγράφουν άλλα μέλη της οικογένειας τους ως κτηνοτρόφους με τα ίδια αιγοπρόβατα, πρακτική που θεωρούνταν ηθικά νόμιμη, όπως και η επένδυση αυτών χρημάτων σε άλλες οικονομικές δραστηριότητες, όπως στην κατασκευή κατοικιών ή στον τουρισμό. Οι κατηγορίες σχετίζονταν περισσότερο με όσους θεωρείτο ότι είχαν εμπορευματοποιήσει τη συγκεκριμένη πρακτική και δρούσαν ως διαμεσολαβητές για να ενταχθούν άνθρωποι στο σύστημα των επιδοτήσεων, οι οποίοι «δεν ξέρουν να ξεχωρίζουν το πρόβατο από την αίγα».

Δηλαδή, η κριτική των κτηνοτρόφων δεν έλαβε τον επίσημο χαρακτήρα των κριτικών περί διαφθοράς, αλλά αντίθετα κατήγγειλε την εμπορευματοποίηση του πανωγραψίματος, πρακτική που περιγραφόταν ως ένα παρεμφερές δικαίωμα στην επιβίωση και της διατήρησης του οικογενειακού χαρακτήρα της κτηνοτροφίας. Επιπλέον όπως αναδείχθηκε μέσα από συνεντεύξεις, η μαζική επέκταση του πανωγραψίματος σε μη κτηνοτρόφους συνδέθηκε με τη μείωση της επιδότησης του κάθε κτηνοτροφικού μητρώου σε μια περίοδο που οι ενισχύσεις περιορίστηκαν ευρύτερα και μεταρρυθμίστηκαν προς ένα επιχειρηματικό και περιβαλλοντικό ανταποδοτικό πλαίσιο με ελέγχους πολλαπλής συμμόρφωσης.

Η μεταβολή της αλληλεπίδρασης των αγροκτηνοτρόφων με το κράτος σε ένα πιο περιφερειακό και άμεσο μοντέλο, που τους προσέδωσε τη δυνατότητα επιλογής μεταξύ των συμβουλευτικών υπηρεσιών και προσωπική πρόσβαση σε ψηφιακές πλατφόρμες, ταυτίζεται με την ανάδυση νέων μορφών διακυβέρνησης που εστιάζουν στην ατομική ευθύνη και στην πολυπαραγοντική επιχειρηματικότητα των κτηνοτρόφων. Η περιφερειοποίηση των αγροτικών πολιτικών, η οποία δεν προσέδωσε μόνο αρμοδιότητες αλλά και υποχρεώσεις στο ελληνικό κράτος και στις δημοτικές περιφέρειες, φαίνεται να έστρεψε τις κατηγορίες των κτηνοτρόφων προς το ελληνικό κράτος ενώ ταυτόχρονα ο εποπτικός ρόλος της ΕΕ και η αύξηση των ελέγχων άμβλυνε τις διεκδικήσεις τους όσον αφορά την Κρήτη. Αυτή η διαδικασία,

παράλληλα με την αύξηση των λόγων περί διαφθοράς και τη συμμετοχή των κτηνοτρόφων σε διαδικασίες που ορίζονται θεσμικά ως παράνομες, με τη συμβολή πελατειακών και επιχειρηματιών δικτύων, φαίνεται να έχει μετασχηματίσει και την αντίληψη της διάδρασής τους με το κράτος.

Ως συμπέρασμα και σε συμφωνία με τους παραπάνω όρους, η φράση «δεν υπάρχει κράτος», η οποία έχει ταυτιστεί με την ανάδειξη ενός ανάκανου ή μη λειτουργικού ελληνικού κράτους, αναδεικνύει μια αίσθηση αυξημένης αλληλεπίδρασης των βοσκών με τη διαμόρφωση των κρατικών πολιτικών. Η διάπλωση όψεων των μορφών διακυβέρνησης από τις πελατειακές πρακτικές των κτηνοτρόφων, αφήγηση που προωθήθηκε από δημοσιογραφικούς, κυβερνητικούς και ευρωπαϊκούς λόγους μετά το 2000, ενέτεινε την αίσθηση της συνενοχής και την προώθησή της ατομικής ευθύνης για ορισμένους κτηνοτρόφους και ως εκ τούτου άμβλυσε τη δυνατότητά τους να αντιπαρατεθούν ή να διεκδικήσουν από το κράτος.

Αυτή η αίσθηση ανημποριάς και παραίτησης για αρκετούς κτηνοτρόφους εντείνεται σε μια περίοδο που περικόπτονται οι άμεσες ενισχύσεις, αντικαθιστώμενες, εν μέρει, από ανταποδοτικά δυσνόητα οικολογικά σχήματα που εντείνουν τον έλεγχο και την εμπορευματοποίηση, παράλληλα με την αύξηση των περιβαλλοντικών καταστροφών. Οι περισσότεροι κτηνοτρόφοι, παρόλο που αναφέρονται συχνά στις αλλαγές του κλίματος και στα προβλήματα που δημιουργεί, δεν φαίνεται να θεωρούν ότι οι νέες αγροτικές πολιτικές μπορούν να αντιστρέψουν τα συγκεκριμένα φαινόμενα που σκοτώνουν τα νεογέννητα ζώα τους και ξεραίνουν τα βοσκοτόπια τους. Η συγκεκριμένη αντίληψη μοιάζει να προκύπτει εξαιτίας της αργής αντίληψης των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής, της αργής επανόρθωσης των οικολογικών πολιτικών, των παράλληλων περικοπών στις επιδοτήσεις των κτηνοτρόφων αλλά και των χρόνιων πλασματικών δηλώσεων για επιδοτήσεις. Το σύνολο αυτών των διαδικασιών τους οδηγεί να αντιμετωπίζουν τα οικολογικά σχήματα ως ένα αποκλειστικό οικονομικό συμπλήρωμα που δεν αξίζει να υλοποιήσουν πραγματικά αλλά παράλληλα οικειοποιούνται τους λόγους περί κλιματικής κρίσης χάριν της διεκδίκησης αποζημιώσεων.

Τα πρόβατα που δεν υπάρχουν διαμορφώθηκαν, και συνεχίζουν να εξελίσσονται ως καθημερινές άτυπες διεκδικήσεις των κτηνοτρόφων, σε άμεση αλληλεπίδραση με τους μετασχηματισμούς των συναρμογών της κρατικότητας στην περιοχή. Αν αρχικά κρατικοί παράγοντες προώθησαν το πανωγράψιμο για εκλογικούς λόγους, στη συνέχεια οι ίδιοι οι κτηνοτρόφοι επέκτειναν τις πλασματικές δηλώσεις

αιγοπροβάτων και τα σχέδια βελτίωσης χάριν των επιδοτήσεων, πρακτική που τους απομάκρυνε περαιτέρω από τις παραδοσιακές πρακτικές της κτηνοτροφίας και τους εξάρτησε σε μεγαλύτερο βαθμό από εξωτερικές χρηματοδοτήσεις. Μετά το 2015, η επέκταση του φαινομένου των ανύπαρκτων προβάτων, στο πλαίσιο της αναδιάρθρωσης, της ψηφιοποίησης, της αύξησης της κουλτούρας του ήπιου ελέγχου και της εξατομίκευσης των αγροτικών πολιτικών, ενίσχυσε τις αντιπαλότητες μεταξύ των κτηνοτρόφων. Αυτές εντάθηκαν περαιτέρω λόγω της εμπορευματοποίησης του φαινομένου του πανωγραψίματος, των περικοπών στις επιδοτήσεις, καθώς και της αφομοίωσης των λόγων περί ατομικής ευθύνης και διαφθοράς.

Η Abu-Lughod επισήμανε ότι όπου «υπάρχει αντίσταση, υπάρχει και εξουσία» (1990, σ. 42). Σε μια αμφίδρομη κατεύθυνση, η αναγνώριση των άτυπων καθημερινών αντιστάσεων εκ μέρους της κρατικής εξουσίας και η ανάδειξή τους ως στατιστικά στοιχεία, τα οποία επιχειρούν να θέσουν υποκείμενα υπό τον έλεγχο του κράτους, φάνηκε να μετατρέπει τις σιωπηρές αντιστάσεις σε ανασταλτικό παράγοντα ως προς τη συμμετοχή των κρητικών αγροκτηνοτρόφων στις δημόσιες αγροτικές κινητοποιήσεις που ξεσπούν τελευταία σε εθνικό και υπερθνικό επίπεδο. Ως εκ τούτου οι περισσότεροι κτηνοτρόφοι που ήρθα σε επαφή δεν πιστεύουν ότι οποιαδήποτε διεκδίκηση ή ευρωπαϊκή υπόσχεση δύναται να αντιστρέψει την εξάλειψη της οικογενειακής κτηνοτροφίας. Αναζητώντας στρατηγικές επιβίωσης διάνοιξαν μονοπάτια ατομικών διαφυγών, αρχίζοντας να εργάζονται παράλληλα σε άλλα επαγγέλματα είτε να επενδύουν στον τουριστικό τομέα, χρησιμοποιώντας τα χρήματα των επιδοτήσεων και συχνά τη γη που είχαν υφαρπάξει μέσω των καταπατήσεων. Οι επιλογές τους αυτές βασίζονται στην ακούσια συμφωνία τους με τον Hobsbawm περί «θανάτου της αγροτιάς» (1999, σ. 370) ή, όπως μου μετέφερε αυτολεξεί ο Ανδρέας ο βοσκός, ότι «Τώρα ξετέλεψε. Μόνο όσοι είναι μεγάλοι και έκαναν ό,τι έλεγε η Ευρώπη θα επιβιώσουν στην κτηνοτροφία», διαπιστώσεις που κατά περίσταση συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται και ως εργαλεία διαπραγμάτευσης.

Κλείνοντας πρέπει να γίνει σαφές ότι το φαινόμενο των ανύπαρκτων προβάτων και ευρύτερα των αγροτικών επιδοτήσεων διαπλέκεται και με πολλαπλά ζητήματα που, αν και θίγονται, δεν μπόρεσαν να αναλυθούν διεξοδικά στην παρούσα μελέτη. Ορισμένα εξ αυτών σχετίζονται με τη σχέση των κατοίκων της περιοχής με την πολιτική, το οικονομικό περιεχόμενο των επιδοτήσεων, τη μεταναστευτική εργασία, τους μετασχηματισμούς των έμφυλων σχέσεων και την εντεινόμενη τουριστικοποίηση της αγροτικής ζωής, θέματα που για να αναπτυχθούν απαιτούν

διεπιστημονικές προσεγγίσεις και περαιτέρω διερεύνηση. Έως σήμερα, τα ανύπαρκτα αιγοπρόβατα αναδεικνύονται είτε υπό τη μορφή καταγγελιών, νομικών διώξεων και λόγων περί καταπολέμησης της διαφθοράς, αποτυχημένου ελληνικού κράτους και εγκληματικών κρητικών κοινοτήτων είτε μέσα από αφηγήσεις περί εγγενούς ηθικής ανυποταξίας των Κρητικών βοσκών. Το εγχείρημα αυτής της διπλωματικής εργασίας θεωρηθεί ως μια απόπειρα να φωτιστούν κάποιες σημαντικές κοινωνικές, ανθρωπολογικές και πολιτισμικές όψεις ενός πολύπλοκου φαινομένου, πέρα από τους κυρίαρχους κανονιστικούς ή εξιδανικευτικούς λόγους.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Abu-Lughod, L. (1990). The romance of resistance: Tracing transformations of power through Bedouin women. *American ethnologist*, 17(1), 41-55.
- Abu-Lughod, L. (1991). Writing against culture. Στο R. Fox (επιμ.), *Recapturing anthropology: Working in the present* (σ. 137-162). School of American Research Press.
- Adkins, L., Cooper, M., & Konings, M. (2020). *The asset economy*. John Wiley & Sons.
- Agrawal, A. (2020). *Environmentality: technologies of government and the making of subjects*. Duke University Press.
- Angelidou, A. (2017). Anthropology in Greece: Dynamics, difficulties, and challenges. Στο A. Barrera, M. Heintz, & A. Horolets (επιμ.), *Sociocultural anthropology and ethnology in Europe: An intricate institutional and intellectual landscape* (σ. 250-276). Berghahn Books.
- Appadurai, A. (1988). Putting hierarchy in its place. *Cultural Anthropology*, 3(1), 36-49.
- Appadurai, A. (1993). Number in the colonial imagination. Στο C. A. Breckenridge & P. van der Veer (επιμ.), *Orientalism and the postcolonial predicament: Perspectives on South Asia* (σ. 243-268). University of Pennsylvania Press.
- Astrinaki, U. (2010). Powerful subjects in the margins of the state. In E. Avdela, S. D'Cruze, J. Rowbotham, & J. S. Adler (επιμ.), *Problems of crime and violence in Europe, 1780-2000: Essays in criminal justice* (σ. 217-248). Edwin Mellen Press.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (επιμ.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (σ. 241-258). Greenwood.
- Bourdieu, P. (2010). *Distinction: A social critique of the judgement of taste* (R. Nice, Trans.). Routledge. (Original work published 1979)
- Casey, K. L. (2008). *Defining political capital: A reconsideration of Bourdieu's interconvertibility theory*. St Louis, USA: Lab for Integrated Learning and Technology: University of Missouri.

- Cheng, M., McCarl, B., & Fei, C. (2022). Climate change and livestock production: A literature review. *Atmosphere*, 13(1), 140.
- Bernes, J. (2018). The belly of the revolution: Agriculture, energy, and the future of communism. Στο J. Diamanti & B. R. Bellamy (επιμ.), *Materialism and the critique of energy* (σ. 331-375). M-C-M'.
- Blok, A., (1974), *The Mafia of a Sicilian Village. 1860–1960. A Study of Violent Peasant Entrepreneurs*. Oxford: Blackwell.
- Boissevain, J. F., (1974), *Friends of Friends: Networks, Manipulators and Coalitions*, Oxford: Blackwell.
- Campbell, J. K. (1964). *Honour, family and patronage: A study of institutions and moral values in a Greek mountain community*. Clarendon Press.
- Chandler, D. (2019). Digital governance in the Anthropocene: The rise of the correlational machine. Στο *Digital Objects, Digital Subjects: Interdisciplinary Perspectives on Capitalism, Labour and Politics in the Age of Big Data: Interdisciplinary Perspectives on Capitalism, Labour and Politics in the Age of Big Data* (σ. 23-42). London: University of Westminster Press.
- Clifford, J. (1986). Introduction: Partial Truths. Teoksessa James Clifford & George Marcus (toim.) *Writing culture: The poetics and politics of ethnography*.
- Collier, S. J., & Ong, A. (2005). Global assemblages, anthropological problems. Στο A. Ong & S. J. Collier (επιμ.), *Global assemblages: Technology, politics, and ethics as anthropological problems* (σ. 3-21). Blackwell Publishing Ltd.
- Crais, C. (2003). *Chiefs and bureaucrats in the making of empire: a drama from the Transkei*, South Africa, October 1880. Στο C. Krohn-Hansen & K. G. Nustad (Eds.), *State formation: Anthropological perspectives* (σ. 55–78). Pluto Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt18fs5n7.7>
- Das, V., & Poole, D. (2004). *State and Its Margins: Comparative Ethnographies*. Στο V. Das & D. Poole (επιμ.), *Anthropology in the margins of the state* (σ. 3-34). School of American Research Press.
- Deleuze, G. (2017). Postscript on the Societies of Control. In *Surveillance, crime and social control* (pp. 35-39). Routledge.
- Demossier, M. (2011). Anthropologists and the challenges of modernity: Global concerns, local responses in EU agriculture. *Anthropological Journal of European Cultures*, 20(1), 111-131.

- Doukas, Y. E., Maravegias, N., & Chrysomallidis, C. (2022). Digitalization in the EU agricultural sector: Seeking a european policy response. In *Food policy modelling: Responses to current issues* (σ. 83-98). Springer International Publishing.
- Dracklé, D. (2005). Where the jeeps come from: Narratives of corruption in the Alentejo (Southern Portugal). Στο D. Haller & C. Shore (επιμ.), *Corruption: Anthropological perspectives* (σ. 194-211). Pluto Press.
- Edelman, M. (2005). Bringing the moral economy back in... to the study of 21st-century transnational peasant movements. *American Anthropologist*, 107(3), 331-345.
- Ehlers, M. H., Huber, R., & Finger, R. (2021). Agricultural policy in the era of digitalisation. *Food policy*, 100, 102019.
<https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2020.102019>
- Ferguson, J., & Gupta, A. (2002). Spatializing states: Toward an ethnography of neoliberal governmentality. *American Ethnologist*, 29(4), 981-1002.
- Foucault, M. (2009). *Security, territory, population: Lectures at the Collège de France, 1977-78*. Springer.
- Germond, C. S., & Geronymaki, K. (2022). 8 Transforming Agriculture and Rurality: The Common Agricultural Policy, Actors, National Adaptation and Responses to Policy Challenges. *Living with the Land: Rural and Agricultural Actors in Twentieth-Century Europe—A Handbook*, 3, 155.
- Gabriel, A., & Gandorfer, M. (2023). Adoption of digital technologies in agriculture—an inventory in a european small-scale farming region. *Precision Agriculture*, 24(1), 68-91.
- Graeber, D. (2011). *Debt: The first 5000 years*. New York: Melville House.
- Goussios, D. (1995). The European and local context of Greek family farming. *Sociologia Ruralis*, 35(3-4), 322-334.
- Guyomard, H., & Le Bris, K. (2003). The Fischler's proposals for the Common Agricultural Policy: Paving the way for the future? *Food Policy*, 28(2), 145-160.
- Galemba, R. B. (2008). Informal and illicit entrepreneurs: Fighting for a place in the neoliberal economic order. *Anthropology Work Review*, 29(2), 19-25.
- Gellner, E. and Waterbury, J., (eds), (1977), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*. London: Duckworth.

- Gupta, A. (1995). Blurred boundaries: The discourse of corruption, the culture of politics, and the imagined state. Στο A. Sharma & A. Gupta (επιμ.), *The anthropology of the state: A reader* (σ. 211-242). Blackwell.
- Gupta, A. (2005). Narrating the state of corruption. Στο D. Haller & C. Shore (επιμ.), *Corruption: Anthropological perspectives* (σ. 173-193). Pluto Press.
- Gupta, A. (2012). *Red tape. Bureaucracy, Structural Violence, and Poverty in India*. Durham/London. DOI: <https://doi.org/10.1215/9780822394709>.
- Giannakopoulos, D. (2022). Economy, Morality and Customary Legitimacy in the Greek Countryside: An Informal View of the Greek Crisis. *J. Urban Ethnogr*, 12, 99-113.
- Giannakopoulos, D. (2024, May 21). Performing informality in the Greek countryside: Kinship and citizenship [Paper presentation]. Ethnography of Capitalism: Economic Anthropology Days in Athens, Athens, Greece.
- Gilmore, D., (1982), 'Anthropology of the Mediterranean Area', *Annual Review of Anthropology* 11, 175–205.
- Gkintidis, D. (2014). On European money in Greece: Anthropological and political perspectives. *Occasional Paper*, 1, 14.
- Gkintidis, D. (2016). European integration as a moral economy: Greek technocrats amidst capitalism-in-crisis. *Anthropological Theory*, 16(4), 476-495.
- Gkintidis, D. (2018). European Funds and the Hermeneutics of the Capitalist Crisis: Insights from within the Greek State. *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review*, 41(1), 142-159.
- Gray, J. (2000). The common agricultural policy and the re-invention of the rural in the European community. *Sociologia Ruralis*, 40(1), 30-52.
- Gray, J. (2010). Less favoured areas in the European Union: Pretty and [un]economic landscapes in the Scottish Borders. Στο P. Stewart (επιμ.), *Landscape, heritage, and conservation farming issues in the European Union* (σ. 45-73). Carolina Academic Press. <https://hdl.handle.net/2440/65369>
- Green, S. (2008). Eating money and clogging things up: Paradoxes of elite mediation in Epirus, north-western Greece. *The Sociological Review*, 56(1_suppl), 260-282.
- Hacking, I., (1991). How Should We Do the History of Statistics?. Στο G. Burchell, C. Gordon and P. Miller, (επιμ.) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Harvester Wheatsheaf.

- Hadjimichalis, C. (2017). *Crisis spaces: Structures, struggles and solidarity in Southern Europe*. Routledge.
- Haller, D., & Shore, C. (επιμ.). (2005). *Corruption: Anthropological perspectives*. Pluto Press.
- Harvey, D. (2007). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Herzfeld, M. (1992). *The social production of indifference: Exploring the symbolic roots of Western bureaucracy*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781003135029>
- Herzfeld, M. (2013). The European crisis and cultural intimacy. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 13(3), σ. 491-497.
- Herzfeld, M. (2016). The hypocrisy of European moralism: Greece and the politics of cultural aggression - Part 2. *Anthropology Today*, 32(2), 10-13.
<https://doi.org/10.1111/1467-8322.12238>
- Heatherington, T. (2011). Introduction: remaking rural landscapes in twenty-first century Europe. *Anthropological Journal of European Cultures*, 20(1), 1-9.
- Hetherington, K. (2018). Peasants, experts, clients, and soybeans: the fixing of Paraguay's civil service. *Current Anthropology*, 59(S18), S171-S181.
- Iliopoulos, C., & Valentinov, V. (2012). Opportunism in agricultural cooperatives in Greece. *Outlook on AGRICULTURE*, 41(1), 15-19.
- Ioakimidis, P.C. (1996). EU cohesion policy in Greece: The tension between bureaucratic centralism and regionalism. Στο L. Hooghe (επιμ.), *Cohesion Policy and European Integration: Building Multi-Level Governance* (σ. 342-363). Oxford University Press.
- Jessop, B. (1999). Narrating the future of the national economy and the national state? Remarks on remapping regulation and reinventing governance. *State/culture: State formation after the cultural turn*, 378-405.
- Kalantzis, K. (2012). Crete as warriorhood: Visual explorations of social imaginaries in 'crisis'. *Anthropology Today*, 28(3), σ. 7-11.
- Kalantzis, K. (2015). 'Fak Germani': Materialities of nationhood and transgression in the Greek crisis. *Comparative Studies in Society and History*, 57(4), σ. 1037-1069.
- Kalantzis, K. (2016). Proxy brigands and tourists: Visualizing the Greek-German front in the debt crisis. *Visual Anthropology Review*, 32(1), σ. 24-37.

- Kalantzis, K. (2019). *Tradition in the frame: Photography, power, and imagination in Sfakia, Crete*. Indiana University Press.
- Kopper, M., & Knox, H. (2024). Introduction: Number Politics after Datafication. *The Cambridge Journal of Anthropology*, 42(1), 1-22.
- Knight, D. M. (2013). The Greek economic crisis as trope. *Focaal*, 2013(65), 147-159.
- Katzarova, E. (2019). The social construction of global corruption. Στο *The Social Construction of Global Corruption* (σ. 1-8). Palgrave Macmillan.
<https://doi.org/10.1007/978-3-319-98569-5>
- Kotsira, E. (2024). The Mountain That Collapsed into the Village: Reconsidering Environmental Sustainability on the Island of Samothráki. *Anthropological Journal of European Cultures*, 33(1), 37-49.
- Kovacs, E. K. (2021). Seeing subsidies like a farmer: Emerging subsidy cultures in Hungary. *The Journal of Peasant Studies*, 48(2), 387-410.
- Krohn-Hansen, C., & Nustad, K. G. (2005). Introduction. Στο C. Krohn-Hansen & K. G. Nustad (Eds.), *State formation: Anthropological perspectives* (σ. 3–26).
<https://doi.org/10.2307/j.ctt18fs5n7.5>
- Lemos, M. C., & Agrawal, A. (2006). Environmental governance. *Annu. Rev. Environ. Resour.*, 31, 297-325.
- Li, T. M. (2014). What is land? Assembling a resource for global investment. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 39(4), 589–602.
<https://doi.org/10.1111/tran.12065>
- Lorent, H., Sonnenschein, R., Tsiourlis, G. M., Hostert, P., & Lambin, E. (2009). Livestock subsidies and rangeland degradation in central Crete. *Ecology and Society*, 14(2). 41.
- Lovreglio, R., Meddour-Sahar, O., & Leone, V. (2014). Goat grazing as a wildfire prevention tool: A basic review. *Iforest-Biogeosciences and Forestry*, 7(4), 260.
- Mainil, J. (2006). *Genus Clostridium-Clostridia in medical, veterinary and food microbiology: Diagnosis and typing*. ORBi. Retrieved from orbi.uliege.be
- Mamoulaki, E. (2024). The politics of everyday gendered boundaries:(Inter) national legislation, local norms, and young women's (im) mobility in a rural area on Europe's edge. Στο *Physical and Symbolic Borders and Boundaries and How They Unfold in Space* (σ. 46-60). Routledge.

- Mavrogordatos, G. T. (1997). From traditional clientelism to machine politics: The impact of PASOK populism in Greece. *South European Society and Politics*, 2(3), 1-26.
- Mezzadra, S., & Neilson, B. (2024). Operations of Platforms. A Global Process in a Multipolar World. Στο Mezzadra, S., Cuppini, N., Frapporti, M., Pirone, M. (επιμ.) *Capitalism in the Platform Age. Springer Studies in Alternative Economics* (σ. 15-31). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-49147-4_18
- Mitchell, T. (1999). Society, economy, and the state effect. Στο A. Sharma & A. Gupta (επιμ.), *The anthropology of the state: A reader* (σ. 169-186). Blackwell.
- Muir, S., & Gupta, A. (2018). Rethinking the anthropology of corruption: An introduction to supplement 18. *Current Anthropology*, 59(S18), S4-S15.
- Narayan, K. (1993). How native is a "native" anthropologist?. *American anthropologist*, 95(3), 671-686.
- Narotzky, S. (2020) Introduction: Grassroots Economics in Europe. Στο Narotzky, N. (επιμ.) *Grassroots Economies: Living with Austerity in Southern Europe* (σ. 1-22). London: Pluto Press.
- Netz, B., Davidson, O. R., Bosch, P. R., Dave, R., & Meyer, L. A. (2007). *Climate change 2007: Mitigation. Contribution of Working Group III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Summary for policymakers*. Intergovernmental Panel on Climate Change.
- Nixon, R. (2011). *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nugent, N. (2017). *The government and politics of the European Union* (8th ed.). Palgrave.
- Pardo, I. (2018). Corrupt, abusive, and legal: Italian breaches of the democratic contract. *Current Anthropology*, 59(S18), S60-S71.
- Pateraki, M., & Angelidou, A. (2022). Green or Grey Futures? Circular Economy and Negotiations of Small Entrepreneurship in Post-Memoranda Greece. *Balkanologie. Revue d'études pluridisciplinaires*, 17(2).
- Pauschinger, D., & Klauser, F. R. (2022). The introduction of digital technologies into agriculture: Space, materiality and the public–private interacting forms of authority and expertise. *Journal of Rural Studies*, 91, 217-227.

- Peristiany, J. G., (επιμ.), (1976). *Mediterranean Family Structures*. New York: Cambridge University Press.
- Ponti, B., Cerrillo-i-Martínez, A., & Di Mascio, F. (2022). Transparency, digitalization and corruption. Στο *Understanding and fighting corruption in Europe: From repression to prevention* (σ. 97-126). Springer International Publishing.
- Popkin, S. L. (1979). *The rational peasant: The political economy of rural society in Vietnam*. University of California Press.
- Radcliffe-Brown, A. R. (1940) Preface. Στο Fortes, M., & Evans-Pritchard, E. E. (επιμ.) *African political systems* (σ. xi–xxiii.). Oxford: Oxford University Press.
- Rose, N. (1996). Governing “advanced” liberal democracies. Στο A. Sharma & A. Gupta (επιμ.), *The anthropology of the state: A reader* (σ. 144-162). Blackwell.
- Schiueter, K. P. (2008). Digitalizing Its Land Register: Croatia's E-Ticket to the EU. *Ind. Int'l & Comp. L. Rev.*, 18, 511.
- Scott, J. C. (1976). *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. Yale University Press.
<http://www.jstor.org/stable/j.ctt1bh4cdk>
- Scott, J. (1986). Everyday forms of peasant resistance. *The journal of peasant studies*, 13(2), 5-35.
- Scott, J. C. (1998). *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed*. New Haven & London: Yale university Press.
- Scott, J. (2005). Afterward to "Moral economies, state spaces and categorical violence". *American Anthropologist*, 107(3), 395-402.
- Secchi, M., Tomassoni, F., Allegratti, G. (2024). Local Best Practices: Urban Governance and the Ongoing Platformization Process. Στο Mezzadra, S., Cuppini, N., Frapporti, M., Pirone, M. (επιμ.) *Capitalism in the Platform Age. Springer Studies in Alternative Economics* (σ. 305–331). Springer.
https://doi.org/10.1007/978-3-031-49147-4_18
- Shore, C. (2005). Culture and corruption in the EU: Reflections on fraud, nepotism and cronyism in the European Commission. Στο C. Shore & D. Haller (επιμ.), *Corruption: Anthropological Perspectives* (σ. 234–254). Pluto Press.

- Shore, C. (2006). 'Government Without Statehood'? Anthropological Perspectives on Governance and Sovereignty in the European Union. *European Law Journal*, 12(6), 709-724.
- Shore, C., & Thedval, R. (2023). Researching the Eurocrats: from Networks and Attitudes. Στο *Cambridge History of the European Union* (σ. 471-493). Cambridge University Press.
- Smith, N. (2006). There's no such thing as a natural disaster. *Understanding Katrina: perspectives from the social sciences*, 11.
- Steinfeld, H., Gerber, P., Wassenaar, T. D., Castel, V., & De Haan, C. (2006). *Livestock's long shadow: environmental issues and options*. Food & Agriculture Org.
- Stoustrup, S. W. (2021). The re-coding of rural development rationality: tracing EU Governmentality and Europeanisation at the local level. *European Planning Studies*, 30(12), 2474–2491. <https://doi.org/10.1080/09654313.2021.2009776>
- Thelen, T., Vettters, L. & Benda-Beckmann, K. (2017). Introduction Stategraphy: Relational Modes, Boundary Work, and Embeddedness. Στο T. Thelen, L. Vettters & K. Benda-Beckmann (επιμ.), *Stategraphy: Toward a Relational Anthropology of the State* (σ. 1-19). New York, Oxford: Berghahn Books. <https://doi.org/10.1515/9781785337017-001>
- Torsello, D., & Venard, B. (2016). The anthropology of corruption. *Journal of management inquiry*, 25(1), 34-54.
- Trouillot, M. (2001). The anthropology of the state in the age of globalization: Close encounters of the deceptive kind. *Current anthropology*, 42(1), 125-138.
- Tüfekci, H., & Çelik, H. T. (2021). Effects of climate change on sheep and goat breeding. *Black Sea Journal of Agriculture*, 4(4), 137-145.
- Vardaki, V. E. (2004). Animal Husbandry Revisited: the social significance of meat consumption in a highland village of Mt. Psiloritis, Central Crete. Στο Halstead, P. and J.Barrett (επιμ.), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece, Vol. 5* (σ. 196-207). Oxford UK: Oxbow Books.
- Vinhagen, S., & Johansson, A. (2013). Everyday resistance: Exploration of a concept and its theories. *Resistance studies magazine*, 1(1), 1-46.
- Wacquant, L. (2009). *Punishing the poor: The neoliberal government of social insecurity*. Duke University Press.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αβράμη, Λ. (2018). Ευρωπαϊκή Περιβαλλοντική Πολιτική και η Ελληνική Πραγματικότητα. Στο Ν. Μαραβέγιας και Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.) *Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση: Η ιστορία μιας πολυκύμαντης σχέσης 1962-2018* (σ. 245-279). Διόνικος.
- Αστρινάκη, Ου. (2002). Ο άντρας κάνει τη γενιά ή η γενιά τον άντρα; Ταυτότητες, βία, ιστορία στην ορεινή Δυτική Κρήτη (Διδακτορική διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Ανακτήθηκε από <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/15610>
- Αστρινάκη, Ρ. (2013). Παράδοση βίας και ιδιώματα κρατικότητας στις ορεινές κοινότητες της δυτικής Κρήτης. Στο Κ. Ροζάκου & Ε. Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα: Πατρωνία, Κοινωνία των πολιτών και Βία* (σ. 363-402). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γαλανού, Μ. Α. (2016). Ανθρωπολογικές όψεις του εθίμου της ζωοκλοπής: Η ερμηνευτική βάση της νομολογίας του Εφετείου Κρήτης. Αθήνα: Σάκκουλα.
- Γιαννακοπούλου, Α., & Γιαννακοπούλου, Ε. (2006). Κτηνοτροφία και ερημοποίηση στο όρος Ψηλορείτης της Κρήτης. Στο *Λιβαδοπονία ξηροθερμικών περιοχών – Πρακτικά 5ου Πανελλήνιου Λιβαδοπονικού Συνεδρίου* (σ. 209-218). Ηράκλειο Κρήτης.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2011). *Πολιτισμός και εθνογραφία: Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*. Αθήνα: Πατάκη.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2022). Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκοι: Διλήμματα και αντιπαραθέσεις. Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία* (σ. 365-435). Αθήνα: Πατάκη.
- Δούκας, Γ. (2018). Η κοινή αγροτική πολιτική και ο ελληνικός αγροτικός τομέας. Στο Ν. Μαραβέγιας & Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Ελλάδα και Ευρωπαϊκή ενοποίηση: Η ιστορία μίας πολυσήμαντης σχέσης* (σ. 315-340). Αθήνα: Διόνικος.
- Ελληνική Δημοκρατία (2010). Σύμβαση Δανειακής Διευκόλυνσης μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Ανακτήθηκε από: https://ymeperaa.gr/images/pdf-xls/2_Θεσμικα_Οργανα-Πλαισιο/2.1_Εθνικο_Θεσμικο_Πλαισιο/ΕΛΛΗΝΙΚΗ_ΜΝΗΜΟΝΙΟ_1.pdf

- Εμμανουηλίδης, Μ. (2023). Εξουσία, δημόσια διοίκηση, πληθυσμός. Η πολιτική ορθολογικότητα της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας. Στο *Θέσεις. Τεύχος 164: Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2023*. Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Ευρωπαϊκή Ένωση (2004). Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 21/2004 του Συμβουλίου της 17ης Δεκεμβρίου 2003 για τη θέσπιση συστήματος αναγνώρισης και καταγραφής των αιγοπροβάτων και για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1782/2003 και των οδηγιών 92/102/ΕΟΚ και 64/432/ΕΟΚ. Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, L 5/8. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32004R0021>
- Ευρωπαϊκή Ένωση (2015). *Νέοι Αγρότες και ΚΑΠ*. Ανακτήθηκε από: https://publications.europa.eu/resource/cellar/a4dbd4d5-b12a-4a3d-99ee-56f4bcd325b3.0011.02/DOC_1
- Ευρωπαϊκή Ένωση (2021). Κανονισμός (ΕΕ) 2021/2116 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 2ας Δεκεμβρίου 2021 σχετικά με τη χρηματοδότηση, τη διαχείριση και την παρακολούθηση της κοινής γεωργικής πολιτικής και την κατάργηση του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 1306/2013. Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, L 435/187. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021R2116>
- Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (2015). Κοινή Υπουργική Απόφαση 873/55993: Μέτρα για την προστασία της υγείας των ζώων και την ασφάλεια των τροφίμων. ΦΕΚ Β 2021/873. Ανακτήθηκε από <https://www.e-nomothesia.gr/kat-agrotike-anaptukse/ktenotrophia/koine-upourgike-apophase-873-55993-2021.html>
- Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (2018). Καθορισμός λεπτομερειών εφαρμογής του Συστήματος Παροχής Συμβουλών σε γεωργικές εκμεταλλεύσεις σε εφαρμογή του Καν. (Ε.Ε.) 1306/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου. ΦΕΚ Β 267/2018. Ανακτήθηκε από https://www.kodiko.gr/nomologia/download_fek?f=fek/2018/b/fek_b_267_2018.pdf&t=4cf1f8644f12c05771644f8f46652a3c
- Foucault, Μ. (2003). *Η Ιστορία της Σεξουαλικότητας Ι: Η Βούληση για Γνώση*. Εκδόσεις Ράππα.
- Hastrup, K. (2022). Ιθαγενής ανθρωπολογία: Μια αντίφαση στους όρους. Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία* (σ. 337-364). Αθήνα: Πατάκη.

- Hay, C., Lister, M., & March, D. (2011). *Το κράτος: Θεωρίες και προσεγγίσεις*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Herzfeld, M. (1998). Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη. Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης (Ρ. Αστρινάκη, Μετάφρ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Herzfeld, M. (2012). Η ποιητική του ανδρισμού: Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης (Ν. Κιοσεόγλου, Επιμ. & Μ. Ν. Καστανάρα, Μετάφρ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Herzfeld, M. (2016). Πολιτισμική οικειότητα: Κοινωνική ποιητική στο έθνος-κράτος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Jessor, B. (2011). Κρατική εξουσία: Μια στρατηγική-σχεσιακή προσέγγιση. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Κόπακα, Κ., & Νικολακάκης, Γ. (2006). Διατροφή, τελετουργία και τρόποι του τραπέζιού στον ορεινό Μυλοπόταμο. Στο Ε. Γαβριλάκη & Γ. Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως σήμερα. Περιβάλλον – Αρχαιολογία – Ιστορία – Λαογραφία – Κοινωνιολογία* (σ. 227-239). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Kuper, A. (2022). Ιθαγενής εθνογραφία, πολιτική ευπρέπεια. Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία* (σ. 297-336). Αθήνα: Πατάκη.
- Λυριντζής, Χ., & Παπαταξιάρχης, Ε. (2013). (Ανά)θεωρήσεις του πολιτικού: Συγκλίσεις και αποκλίσεις στην ανθρωπολογία και την πολιτική επιστήμη. Στο Κ. Ροζάκου & Ε. Γκαρα (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα: Πατρωνία, Κοινωνία των πολιτών και Βία* (σ. 73-119). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Hobsbawm, E. J. (1999). *Η Εποχή των Άκρων: Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας, 1914-1991*. Θεμέλιο.
- Μητροπούλου, Α. Π. (2016). *Διερεύνηση της κτηματογράφησης του αγροτικού χώρου-η περίπτωση του Δήμου Αχαρνών*. [Διπλωματική εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων] Ψηφιακό Αποθετήριο Ε.Μ.Π. <https://dspace.lib.ntua.gr/xmlui/handle/123456789/43836>
- Μπακαλάκη, Α. (1993). Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. *Διαβάζω*, 323, 52-58.
- Μυλωνάκης, Δ. (2012) Οικονομική κρίση και οι αντινομίες της οικονομικής επιστήμης. *Σύγχρονα Θέματα*, 118-119, 47-58.

- Νταφούλη, Β. Μ. Γ. (2017). Διερεύνηση των απωλειών αμνών και εριφίων ηλικίας ως 2 μηνών (Doctoral dissertation, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
- Οικονόμου, Λ. (2009). *Η κοινωνική παραγωγή του αστικού χώρου στη μεταπολεμική Ελλάδα: Η περίπτωση της Βούλας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ΟΠΕΚΕΠΕ (2021). 32153/27-05-2021: Εγκύκλιος περί διαδικασιών χορήγησης ενισχύσεων βάσει ολοκληρωμένου συστήματος διαχείρισης αιτήσεων έτους 2021. Αθήνα: ΟΠΕΚΕΠΕ.
- ΟΠΕΚΕΠΕ (2024). Κανονισμός για την εφαρμογή του Συστήματος Παροχής Συμβουλών σε γεωργικές εκμεταλλεύσεις. Ανακτήθηκε από <https://www.opekepe.gr/images/documents/May2024/M-4-1-5/9YPΨ46ΨXΞX-2HΣ.pdf>
- Παπαηλία, Ε. (2015). *Σχεδιασμός μοντέλου κτηματολογικής διαχείρισης του αγροτικού χώρου με βάση διεθνή πρότυπα*. [Διπλωματική εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων] Ψηφιακό Αποθετήριο Ε.Μ.Π. <https://dspace.lib.ntua.gr/xmlui/handle/123456789/40893>
- Παπαγεωργίου, Μ. (2023α). Παράδοση βίας, glossy αγροτικά με φιμέ τζάμια και κρητικές αρρενωπότητες σε κρίση(;). *Yusra*, 16, σ. 52-57.
- Παπαγεωργίου, Μ. (2023β). Οι Κρητικοί ως το εθνικό απόθεμα αρρενωπότητας και ανυποταξίας; Παγκοσμιοποίηση, σεξουαλικότητα και εθνικές αντιστάσεις. *EIRINI/ Μελέτες Νέων Ερευνητριών Για Το Φύλο*. <https://doi.org/10.26266/jeiyoschstugenvol3pp62-76>
- Παπαϊωάννου, Σ., & Αλεξίου, Θ. (1998). Πολιτική κουλτούρα στα Ανώγεια. Στο Σ. Παπαϊωάννου, Ρ. Alheit, & S. Henning (επιμ.), *Ο κοινωνικός μετασχηματισμός, εκπαίδευση, τοπική κοινωνία* (σ. 167-180). Ρέθυμνο/Ανώγεια: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1990). Δια τη σύστασιν και ωφέλειαν της κοινότητας του χωριού: Σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγαιακή κοινωνία. Στο Κομνηνού & Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία* (σ. 332-372). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παπαταξιάρχης, Α. (1998). Πρόλογος. Στο Μ. Herzfeld (επιμ.), *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη. Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης* (Ρ. Αστρινάκη, Μετάφρ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Παπαταξιάρχης, Ε. (2006). Τα άχθη της ετερότητας: Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 21ου αιώνα. Στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας* (σ. 1-85). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Πέτρου, Μ. (2018). Ο κοινωνικός ανθρωπολόγος και η υπό μελέτη κοινωνία: Διερευνώντας τη δυναμική των σχέσεων διαντίδρασης. *The Greek Review of Social Research*, 3-36.
- Polanyi, K. (2001). *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*. Νησίδες.
- Ποταμιάνος, Ν. (Επιμ.). (2021). *Εκδοχές της ηθικής οικονομίας: Ιστορικές και θεωρητικές μελέτες*. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών/ΙΤΕ
- Πουλημενάκος, Γ., & Δαλάκογλου, Δ. (2018-2019). AIRBNB-ποιώντας την Αθήνα: Από τους «σπιτονοικοκύρηδες» στους «εντεπρενέρς». *Σύγχρονα Θέματα*, 143-144.
- Ροζάκου, Κ. & Ε. Γκαρά, Ε. (επιμ.) (2013) *Ελληνικά παράδοξα: Πατρωνία, Κοινωνία των πολιτών και Βία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ροζάκου, Κ., Γκαρά, Ε., & Γιαννιτσιώτης, Γ. (2013). Τόποι του πολιτικού. Δημόσια κοινωνικότητα και βία στην Ελλάδα. Εισαγωγή. Στο Κ. Ροζάκου, Ε. Γκαρά, & Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα: Κοινωνία πολιτών, πατρωνία και βία* (σ. 23-70). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ροζάκου, Κ. (2018). Από αγάπη και αλληλεγγύη: Εθελοντική εργασία με πρόσφυγες στην Αθήνα του πρώιμου 21ου αιώνα. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Rosa, H. (2021). *Επιτάχυνση και αλλοτρίωση: Για μια κριτική θεωρία της χρονικότητας στην ύστερη νεωτερικότητα*. Αθήνα: Πλήθος.
- Σπυριδάκης, Μ. (2005) Το αστικό-αγροτικό συνεχές στην ύπαιθρο χώρα: Η περίπτωση της επαρχίας Σητείας της ανατολικής Κρήτης, *δοκιμές, Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών*
<https://doi.org/10.26250/heal.panteion.dokimes.i13-14.113>
- Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2009). Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 73/2009 του Συμβουλίου, της 19ης Ιανουαρίου 2009, για τη θέσπιση κοινών κανόνων για τα καθεστώτα άμεσης στήριξης των γεωργών στο πλαίσιο της κοινής γεωργικής πολιτικής. Ανακτήθηκε από: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex%3A32009R0073>

- Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2013). Κανονισμός (ΕΕ) αριθ. 1306/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 17ης Δεκεμβρίου 2013, για τη χρηματοδότηση, τη διαχείριση και την παρακολούθηση της κοινής γεωργικής πολιτικής. Ανακτήθηκε από: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex%3A32013R1306>
- Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (2013). Πελατειακές σχέσεις και νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής: Μια δύσκολη συμβίωση. Στο Κ. Ροζάκου & Ε. Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα: Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία* (σ. 145-172). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Τσαντηρόπουλος, Α. (1994), 1995. Χωριά και οικισμοί της επαρχίας Μυλοποτάμου. Πληθυσμιακά στοιχεία και διοικητικές αλλαγές από την εποχή της βενετοκρατίας μέχρι σήμερα. *Κρητολογικά Γράμματα* 9/10, 31-52 και 11: 113-128.
- Τσαντηρόπουλος, Α. (2004). Η βεντέτα στη σύγχρονη ορεινή κεντρική Κρήτη. Αθήνα: Πλέθρον.
- Τσαντηρόπουλος, Α. (2006). Σχέσεις και ομάδες συγγένειας στο σύγχρονο πλαίσιο τους: Η περίπτωση της ορεινής Κρήτης. *Εθνολογία*, 12, 5-48.
- Τσαντηρόπουλος, Α. (2007). Οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός στην ορεινή Κεντρική Κρήτη: Μια πρώτη προσέγγιση με αφορμή το ζήτημα των Ζωνιανών. *Αριάδνη*, 13, 169-191.
- Τσαντηρόπουλος, Α. (2013). Η βία ως κοινωνική και πολιτική σχέση: Η περίπτωση της κρητικής βεντέτας. Στο Κ. Ροζάκου & Ε. Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα: Πατρωνεία, Κοινωνία Πολιτών και Βία* (σ. 341-362). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Τσίντζουρα, Α. Δ. Χ. (2023). *Σύστημα Αναγνώρισης Αγροτεμαχίων και Κτηματολόγιο σε Λειτουργία* (Doctoral dissertation, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).
- Yuval-Davis, N. (2013) Κοινωνικό φύλο και έθνος. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Χανιώτικα Νέα. (2021, Νοέμβριος 8). Αυξήθηκαν κατά 708.7% τα πρόβατα τα τελευταία χρόνια στην Κρήτη. Χανιώτικα Νέα. Ανακτήθηκε από <https://www.haniotika-nea.gr/ayxithikan-kata-708-7-ta-provata-ta-teleytaia-chronia-stin-kriti/>
- Χατζημιχάλης, Κ. (2014) *Κρίση χρέους και υφαρπαγή γης στην Ελλάδα*. ΚΨΜ.

- Χτούρης, Σ., Μανώλης, Θ. & Παπαδάκης, Ν. (1998) Η οικονομία των Ανωγείων: Συμβολή στη μελέτη των οικονομικών δομών και της σχέσης τους με την επιμόρφωση ενηλίκων. Δυνατότητες και περιορισμοί για την απασχόληση των νέων. Στο Παπαϊωάννου, Σ., Alheit, P. & Henning, S., Ο. *Κοινωνικός Μετασχηματισμός, Εκπαίδευση, Τοπική Κοινωνία* (σσ. 167-180). Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Ψαλτόπουλος Δ. Κ. (2021). Η επίδραση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη διακυβέρνηση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα (1981-2021). *Περιφέρεια*, 12(12), 99–122. <https://doi.org/10.12681/rp.28889>